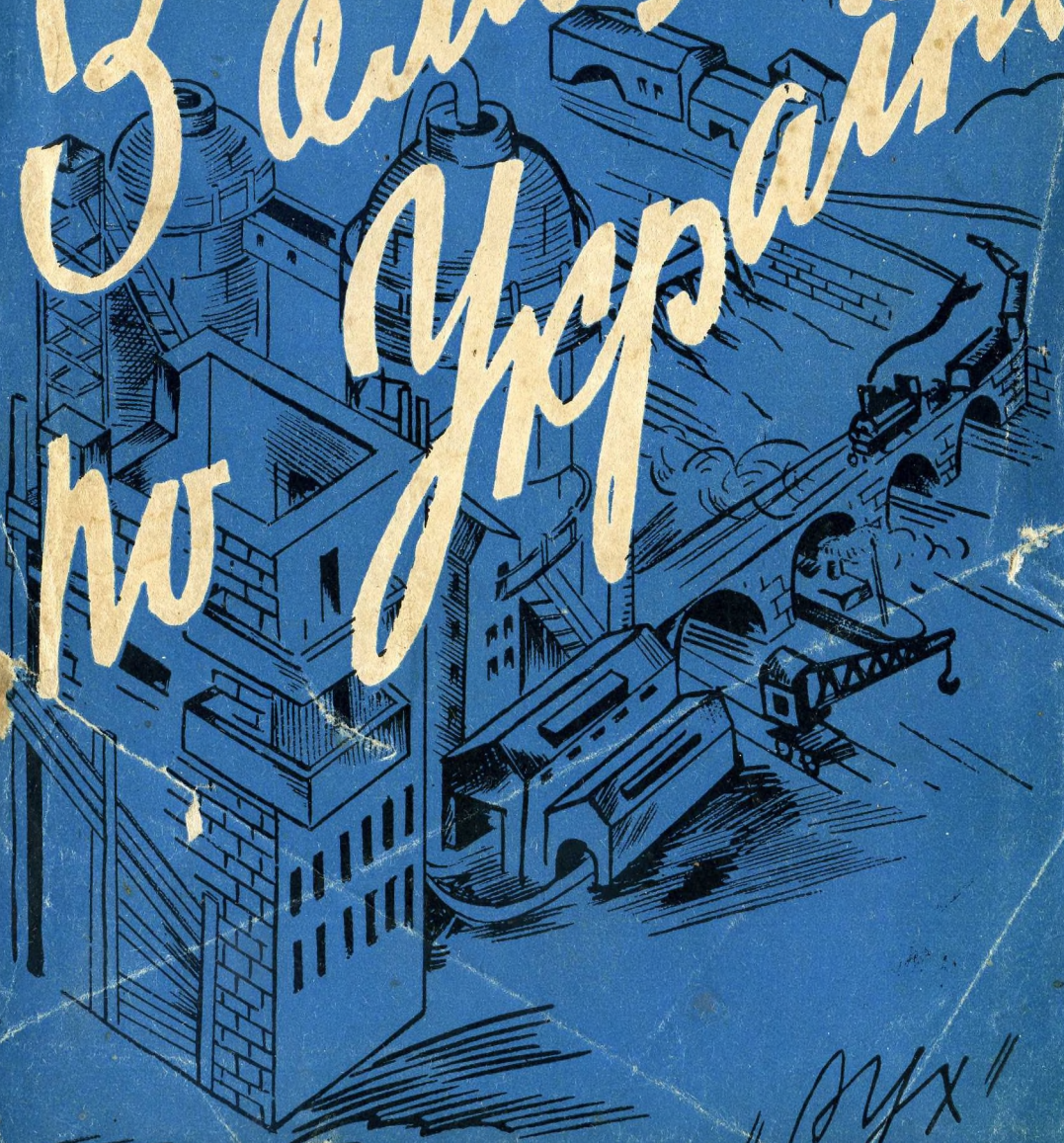

Т. Либман

Зависимость от Испании

"Рух"

П. ЛІСОВИИ

З ОЛІВЦЕМ ПО УКРАЇНІ

НАРИСИ

РУХ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Дру-
ку“, „Картковому репертуарі“ та інших
показчиках Української Книжкової Па-
ляти.

УКРПОЛІГРАФОБ'ЄДНАННЯ

І-ша Школа ФЗУ

ім. А. В. Багинського.

Укрголовліт 2249. Зам. 2397

Тир. 3000

Харків, серпень

1930

НАД РОССЮ

I

Я залишив Київ,—Київ з його садами, де алеї посипані золотим листям, з вулицями, повними людського гамору, останнього крику моди для непманок, белядонових очей, нафарбованих облич, кармінових уст, неживих усмішок,— з вулицями, де нове й старе переплуталось,— вулицями, що говорять і кричать реклями, вітринами крамниць, строкатими фарбами.

Я залишив Київ з його обмілілим Дніпром, що тепер світить ребрами своїх пісків, з його горами, маківками церков, з його героїчною боротьбою в недавньому минулому, коли по брукові цокотіли кулі, а вулиці виміталися від людської юрби, як вітер змітає опале листя восени і жене його десь у рови.

Я залишив Київ з його заводами, де стоїть робітничий гул, де тисячі рук кують щастя своєї республіки.

Поїзд, вирвавшись із сітки колій, радісно летить серед ланів, а паротяг дужо гукає назустріч станціям, розпустивши по вітру пасма диму. Рівні поля, череди, села,— все мелькає в очах, не затримуючи вашого зору. У вагоні людей мало. Поруч зі мною сидять два сільських парубки, що теж повертаються з Києва.

— Ви до Білої Церкви?—питаю.

— Еге ж. Оце були на заробітках, на продподаток заробляли.

— Ну й що ж, підробили?

— Та підробили.

Блідніє, притухає день. Блиснув останній червоний промінь сонця і синіє вечором долина і мчить в цю долину наш паротяг, сипле іскрами. А на едвабному чорному небі засвітились зорі й жовтуватий серп місяця повис невисоко над обрієм і роздумує, чи падати йому, чи й далі висіти. Зрештою вирішивши, що стовбичити не варто, що на землі прекрасно обійдуться й

без нього, він швидко ховається не то за лісом, не то за узгір'ям,—і все потопає у темряві. Паротяг довго гуде. Ми прибуваємо до Білої Церкви.

Скупо світять лихтарі, кліпаючи в коридорі вулиці, оточеної низенькими будиночками. Людей мало.

Раптом ми попадаємо на широкий майдан, де відбуваються елінські сатурналиї. До сотні смолоскипів освітлюють низи будинків, в той час, як згори давить чорна шітьма, що навіть фізично відчуваєш її вагу. Тіні людей, що вештаються на майдані, скорше скидаються на привиди, ніж на людей. Вони між собою перекидаються тихими словами. В темряві лисніють якісь кучугури. Навколо розлита якась таємничість.

Але через хвилину я ладен був реготати. Виявляється, що то була не якась учта, а простісінько перекупки, ночуючи на базарі, для охорони своєї власности, запалили оту таку ілюмінацію.

Які все таки несподіванки можуть траплятися у закутках! Мій поетичний настрій після такого відкриття упав, і упав він ще нижче, коли орендар гостиниці заправив з мене три карбованці за нічліг.

Ранком другого дня іду оглядати місто. Від учорашнього вражіння не залишилося нічого. Кавуни мирно собі лежать довгими кагатами, а торговці зовсім не схожі на таємничих служителів елевзинських містерій. Навпаки, в їхніх очах так і світиться блиск зиску й у своєму заялозеному одягові вони більше скидаються на жерців меткого бога Меркурія.

Базар рясно зацвів жіночими хустками: цвіте маком, волошками, красолею, айстрами, соняшником. Він рухається, говорить, гомонить, торгується, сперечається, лається, купує, продає, упрукує й дурить.

Поважно ходять селяни, жінки з села товпляться біля крамничок, енергійно працюють ліктями перекупці, рознюхують, прицінюються, улещують.

— Так берете, хазяїне?

— Ні! Як руб і п'ятдесят копійок, то віддам!

— Та я оце купив по рублю і двадцять!

— То купуйте!

Перекупец біжить, потім вертається, потім знову біжить і ще раз повертається, нарешті, сторгувавшись, наказує повертати коні.

Що продають? Кавуни, помідори, яблука цілими возами, картоплю. Та для приватного скупника тепер комерція не та, що колись. Хоч як слаба ще місцева кооперація, але вона торгує жваво і коли я запитав орендаря гостиниці про діла, то він тільки рукою махнув, мовляв, краще й не питайте,—а тут іще то комгосп, то фінвідділ, а „бідному торговцеві хоч у Рось іди топись!“

Я виходжу з базарного гаміру й попадаю у тихі вулички. Чи то тому, що я виріс на селі, чи то тому, що я люблю простір наших ланів, але мені подобаються оці тихенькі плутані завулки з низенькими будиночками. Покривлені ганочки, шибки з шматочків колірового шкла, подвір'я без огорожі, — тут все живе єврейська біднота. Є зовсім убогі заулки, де не розминулись і двом селянським возам.

Ближче до центру, — акуратні будинки, тіні повиті диким виноградом, з розкритого вікна чути звуки піяніна, — гнізда містечкових міщан, своєрідної касти, що міцно тримається свого кучка і дбає тільки за свої власні дрібненькі інтереси.

Пройшов на майдан Свободи. На ньому дві арки, що їх ви можете зустріти всюди, починаючи від якогось Коропа і кінчаючи Ладижимим. З одного боку стоїть православний собор, а з другого на пагорку стародавній католицький костьол, — два капища, ознака борні двох вірувань. Колись вони були повні вірних. А тепер стоять обидва самотні, обшарпані і в піддашсях у них весело цвірінчать горобці.

Урядові установи чомусь пофарбовані у брудно-рожевий колір, той самий, що ми його звемо „миколаївським“, — він робить ці установи зовні схожими на салдатські казарми. Які, все таки, живучі традиції!

Виходжу на берег Росі. Вона ще повита ранковим туманом і тихо тече в берегах, повних гранітних ізломів. Дряпаються на другому березі біленькі хатки Заріччя, жовтіють золотом осіннього листу сади, піднімається на дорозі від селянських возів порох. Не дивлячись на пізній жовтень, погода на прочуд тепла.

Біла Церква стоїть на колишній землі колишньої графині Браницької і до самого 1917 року вважалась за містечко. Тут же була і головна резиденція графині та ще в Корсуні. Кожний мешканець щороку платив графині данину за право жити й дихати на її землі, і можна собі уявити, яку колосальну суму одержувала графиня, коли перед війною в Білій Церкві налічувалось до 75 тисяч населення.

Нераз перед царським урядом Біла Церква порушувала справу про те, щоб її перейменували на місто, але без успіху. За офіційний мотив відмови було те, що, мовляв, більшість населення у Білій Церкві складається з євреїв та поляків (отже, буде засилля „інородців“, а не офіційний мотив був той, що від такого перейменування могли постраждати інтереси найяснішої графині, бо тоді мешканці перестали б платити їй оту данину.

Та й вся Білоцерківщина являла собою не що інше, як феодал, якийсь своєрідне удільне князівство Браницької. Усюди навкруги були розкидані її маєтності, економії, фільварки, цукроварні,

лісництва. Мені навіть називали число її економії—99, але не це важно, а важне те, що їх було багато.

Над Россю графиня розвела чудовий парк, де був справжній звіринець і палац. Палац згорів, звіринець вимер в голодні роки, графиня щезла. Більшість її земель перейшла до селян, ліси до держави. Від 1919 року остаточно скінчилось царство графині. Палац, як і багато інших економії, спалили селяни.

— Треба знищити панські гнізда,— міркували вони,— щоб не було куди їм повертатись!..

Палили тому, що в тому палаці втілювався многовіковий гніт, що палац був символом панської влади, що він володів ланами, в той час, як селянин задихався від безземелля і мало не задурно працював у графиніних економіях.

Тепер у парку міститься агротехнікум, де з дітей незаможних селян та колишніх наймитів графині Браницької готують червоних агрономів.

Сама Біла Церква має вигляд досить заможного міста і слідів руїни в ній непомітно. Місцеві робітники мріють про електрифікацію Росі. Вони справедливо заявляють, що тоді піде у них музика не та.

Щож, прийде час, що й Рось запряжемо до роботи. І тоді в тихих селах, звідки вийшли герої старого Нечуя, почнеться нове життя. Шкода тільки, що Микола Джеря не встане з могили. Ми певні, що він би з радістю вітав цей новий світ, що його оце з таким напруженням будують робітники й селяни.

II

Їдемо оглядати культурні установи на селі. Пара добрих коней несе ресорну тачанку. Назустріч плывуть то сірожовті стерні, то ніжно-зелені руна озимини. Стоїть золотий осінній день, над землею простяглось блакитне склепіння неба без єдиної хмаринки, віє упертий суховій зі сходу, що кладе турботні зморшки на обличчя селян.

На шляху крутяться вихори і мені пригадується власне дитинство. Мати завжди казала, що то чортяка так крутить і щоб він перестав, то треба кинути у вихор ножа. Коли попадеш у нечисту силу, то ніж покриється кров'ю і сатана більше не крутитиме піском і не засипатиме православним людям очей. Я кілька разів пробував це робити, але ні разу мені не щастило попасти у нечисту силу. Щоб його тепер попробувати, може б і угомонилась вона і перестав би віяти суховій, від якого спрагла земля печеться як корж на чірині і репається глибокими тріщинами.

Перше, що нам довелось почути, це:

— Немає дощу!..

А друге:

— Черва!..

Дійсно, дощу ось уже немає без малого шість тижнів. Земля висхла, сухою випарює вологу і хоч озимина уже зійшла, але дальша посуха загрожує серйозними наслідками. Ось чому хлібороби ходять такі стурбовані й часто поглядають на небо.

Земельники скаржаться на нашу метеорологічну службу.

— Казали, — говорять вони, — сійте рано, сійте рано, бо будуть дощі, а наприкінці вересня заморозки, а насправді, маємо надиво теплу осінь та до того ще й суху.

— Але чекайте! Рано сіяти, взагалі, рекомендується! Чим раніше посіяти, тим краще!..

— Так то воно так, та цього року вийшло зовсім навпаки. Хто посіяв рано, у того сходи плохуваті, а ті, хто посіяв пізніше, у тих краще!..

Одно слово, вийшла якась агрономія навиворот.

Але головна біда зовсім не в тому, що стоїть дуже тепла осінь. Біда та, що через цю теплиню, розвелось сила силенна черви (гусінь зимової совки). Особливість цього шкідника полягає в тому, що він живе під землею у верхньому шарові ріллі і під'їдає корінці жита. Ви їдете і бачите: зелена нива, а по ній чорні плями, — ото і є робота черви. В окремих господарів черва пошкодила до половини посіву. Як багато цього шкідника, можна бачити з того, що на одному квадратному аршині його знаходять до 50 штук.

Коли я запитував у селян, яка, на їхню думку, причина цього з'явища, то вони не могли відповісти правильно, але вказували, що там, де на полі було багато бур'яну, там найбільше й черви, де ж тих бур'янів було мало, там і шкідника майже непомітно.

— Виходить, межі винні! — кажу я.

— Та, може, й межі!..

— Треба зерно перед посівом очищати!

— Та треба! — охоче погоджуються вони.

Але в цій охоті відразу з вами погоджуватись саме й є небезпека. Селянин на нашого брата, городянина, ще й досі дивиться так, що він, мовляв, ні біса не розуміє в сільському господарстві, а говорить так, аби язиком плескати, в той час, як він, селянин, є справжній майстер землі — і тому не вчи вченого. Проте, вам у вічі він цього не скаже і коли, навіть, ви йому й справді хорошу пораду подаєте, то він поставиться до неї недовірливо і, відійшовши від вас, зараз же про неї забуде. Ось чому він так охоче й погоджується з усім, що ви йому говорите.

— Так чого ж не очищаєте?

Вони мнуться, зиркають один на одного.

— Та воно, знаєте якби ж знаття... Та, воно, колись хазяйнували й без цього, а родило... Та воно, може, й не через це!..

— Хочеш сказати — кара божа!..

— Чи бог чи природа, то не нам знати, а так воно є!..

Селяни замовкають, розмова вривається.

Вражає те, що селяни майже не вживають будь-яких заходів для боротьби зі шкідником і, взагалі, ставляться якось пасивно до цієї справи, переповнені чуттям фаталізму, що все одно нічим лихові не запобіжиш; в той же час цукроварні провадять енергійну боротьбу й не без успіху. Наш же селянин більше сподівається на щасливий випадок, що ту черву вигубить, — та покладає надію на бога.

Агрономи з цукроварні скаржаться:

— Тут треба всім разом боротись, інакше наші зусилля підуть марно, бо на весні совка з селянських ланів знову полетить. Межники треба к чортам зорати, канали порити, а відповідальність на тих покласти, що цього не зроблять.

Дядько, — іменно дядько, а не селянин, — чує це і посміхається з наївності агронома. У нього є рецепти боротьби.

— От якби пішов дощ, — говорить він, а потім якби заморозки вдарили, то черва б полізла наверх і загинула бі!..

А поки „природа“ спить, черва робить своє діло.

Перше село, в яке заїхали, була Мала Вільшанка. Зайшли до хати - читальні, але в ній нікого не знайшли. Попробували „спіймати“ голову сільради, але нам сказали, що пішов збирати податок. Нічого не взнавши докладно, поїхали далі, до села Озірної. У цім селі є цукроварня. Взагалі, Білоцерківщина на цукроварні багата, — тут їх нараховується аж одинадцять. Бу-ряк, головним чином, плянтаторський і всюди на полі ми бачили людей, зайнятих копанням. Для бурячників настала саме гаряча пора і вони поспішають використати сприятливу погоду. Врожай на буряк гарний і ним багато селян покриють збитки з недороду, що в цім році зачепив окремі райони округи.

Багато сел приступає оце до землевпорядження, багато з них уже перейшли до чотирьохпільля, — отже перші зрушення аграрної революції намічаються. Але що найбільше вражає, так це підйом культурної роботи на селі і, взагалі, та увага, що приділяється культурній роботі, — в цьому теж видно добрий знак, бо культурна робота є перша передумова загальної перебудови села. Єдине, що зараз безперечне, що не підлягає ніякому сумніву, це те, що село в коріні змінило свій погляд на науку, на школу, на книжку, на газету. Вони увійшли в новий побут як невід'ємна його частина. Школи відремонтовані, навчання почалося. Настрій учительства бадьорий.

— Треба працювати, — кажуть вони. — Роботи непочатий край, а робітників не так багато.

Не тільки не багато, а зовсім мало. І вчителям часто доводиться бути „єдиним агітпропом“ на селі. Проте вони працюють і ведуть роботу і в хаті-читальні, і в сельбуді, і в лікнепі.

Хати читальні й сельбуду, як правило, містяться в колишніх попівських будинках. Вони теж відремонтовані, побілені, доводиться тільки дивуватись, як при дефіцитному бюджеті сільрадам вдалося це зробити. В одному селі я спитав, де вони взяли грошей на ремонт сельбудинку.

— А так, — трохи зібрали з вистав, трохи дали члени, а трохи сільрада допомогла та район, от і підправили.

Часто доводиться, буквально, гроші по копійці збирати, а „хатичі“ розводять такі величезні пляни, що слухаючи їх, тільки посміхаєшся, такі неосажні в них фантазії. Але те, що вони фантазують, теж добра ознака, бо це значить, вони не задовольняються сьогоднішнім станом і хочуть його ґрунтовно змінити.

Села якраз підготовляються до перевиборної кампанії. Усюди по сільрадах ми заставали перевиборні комісії за роботою.

— Ну як, товариші, жарко буде на перевиборах?

— Та по всьому видно, що доведеться поповоювати. Та ми не боїмося. У нас комнезам один має двісті членів, та КВД, та комсомол, та терперемінники, то якось укоськаємо глитая!..

Треба сказати, що самоорганізація села дуже помітна, воля до нового життя дуже велика, довір'я до влади величезне. І мені здається, що ці настрої чудесно висловив один селянин, сказавши:

— Владою, ми можна сказати, що й задоволені. Податок не тяжкий і якби нам ще два врожаї добрих взяти, то ми тоді всьому світові показали б, що ми можемо зробити. Одна біда, копіталу в нашої держави мало!

— А як ви дивитесь на те, якщо нам англійські капіталісти позичуть гроші?

Він подумав трохи і заявив:

— Ми вже якось говорили про це проміж себе, прочитавши в газетці. Якщо вони нам без обману дадуть, то взяти можна. А як вони підвох якийсь хочуть вчинити, то краще не брати. Можна й почекати трохи. А то як би нам ярма нового не вчепити!

Основну політичну лекцію село засвоїло. Нового ярма воно не допустить. І хоч як не сутужно радянській владі доводиться, в критичний момент її підтримає разом з робітництвом багатомільйонне селянство, бо знає, що тільки при цій владі позбавилось воно рабства і панського нагая.

Село Чупир, за місцевою характеристикою, глитайське. Факт — школа будується шість років, але й досі і наполовину незакінчена, зате церква як нова, а піп найвпливовіша людина на селі. І хоч населення до радянської влади „льойяльне“, — слівце, що ним люблять козирнути перед міськими гостями сільські радянські робітники, дивіться, мовляв, і ми не ликом шиті, — місцевий актив із цього незадоволений. Наприклад, голова сільради скаржився, що:

— Нікаторої тобі общественности у чупирівських дядьків немає. Пасивний, одно слово, елемент!

Одначе цьому „пасивному елементові“ нічого не завадило спалити клуню голові сільради. Він тільки но поставив її, як другої ж ночі йому підпустили червоного півня. Хто спалив, не дошукалися.

Кооператив, комітет взаємодопомоги та комнезам слабуваті. Зате в Чупирях є комсомольський осередок, що й являється на селі „бродилом“ всієї політики. Комсомольці в Чупирях у кожній кампанії, в кожному революційному святі ідуть попереду і на них, головним чином, і спирається голова сільради в своїй роботі.

Увечері, коли вже зовсім стемніло, комсомольці запрохали нас до себе на збори. Збори мали відбутися в приміщенні, що мало горду назву „комсомольського клубу“. Ми пішли. „Комсомольський клуб“ являв собою всього на всього одну довгу й низьку кімнату без вікон і з одними дверима. Поруч містилась хата-читальня. Як належиться кожному клубові, в „залі“ була сцена, а далі кілька рядів простих лавок, поставлених просто на земляну долівку. Плякати і два портрети прикрашали стіни.

В залі набралось душ 25 — 30 молодих хлопців, — сьогодні день буденний і тому великої аудиторії не збереш, за столом розсілась президія і зібрання розпочалося.

Повістка ухвалюється без заперечень: доклад про перевиборну кампанію, про ліквідацію неписьменности, про міжнародній стан СРСР (це спеціально для мене), про готування до святкування роковин Жовтневої революції і, як водиться, біжучі справи.

По першому питанню говорить секретар осередку. Говорить він досить нудно, але толково і читає довгі витяги з інструкції Центровиборчкому. Слухають його теж без захвату і „видно, що аудиторія вже жувала й пережувала цю справу“. Я боявся, що, навіть, жодних запитань не буде, але помилився: виручила молотарка. Один молодий парень, видно, вже жонатий, подає з місця запитання:

— Товаришу Вишневський! Там, в зачитаній вами інструкції, сказано, що власники молотарок позбавляються виборчих прав. Прошу пояснити це ще раз.

Товариш Вишневський пояснює, зачитуючи відповідний артикул.

— Добре діло, — говорить парень, коли доповідач скінчив пояснювати, — виходить, що революція за ту ж молотарку, яку вона мені сама дала позбавляє мене тепер голосу!

— Тут сказано, що позбавляються голосу ті власники молотарок, що використовують їх для одержання нетрудового прибутку!

— Хороше діло, — тягне своє парень, — ви ж сами знаєте, що ми ту молотарку, можна сказати, склали з нічого. І нам комнезам віддав її. А тепер я через неї вроді як куркуль або піп. Та на чорта вона мені тоді, коли через неї права голосу позбавляюсь! Тра її на тріски потрошити та й годі!

— Будь ласка, товаришу Вишневський, зачитайте ще раз те місце, де говориться про молотарку. Там щось говориться про патент? — питає другий.

Вишневський знову читає. Виходить, що перший ніби, справді, позбавляється права голосу через ту молотарку. Він явно незадоволений.

— Йй-бо, прийду додому і поб'ю на тріски! — говорить він до своїх сусідів.

Потім подумавши трохи, запитує:

— А апеляцію можна подати?

— На що апеляцію?

— А коли мене прав позбавлять, що ж я так і погоджусь? Ви думаєте, мені права мої не дорогі? Я вважаю неправильним той пункт інструкції!

Йому говорять, що апеляцію можна буде подати, а може ще й місцева комісія не позбавить його голосу, треба тільки добре вяснити та перевірити, як він з молотарки користується та його соціальне становище.

Більше запитань не було про молотарку і з першим питанням було покінчено. В ухваленій резолюції вказувалось, що вся молодь села — хлопці й дівчата, повинні взяти найактивнішу участь у перевиборах. Резолюція була ухвалена одноголосно.

Так само пройшли і дальші питання. Після доповіді про ліквідацію неписьменности було вказано, що й надалі треба суворо дотримуватись правила не реєструвати шлюбу тих, хто не скінчив школи лікнеграму.

— Вони все одно в попа повинчаються?

— Піп не має права вінчати без реєстрації. Побойться!

— Може де в іншому місці побоїться, а не в нас!

— Проти попа надо принять мери!

— Як?

— До сільради його викликать. Що на нього дивитись!

— У нас тепер живуть багато і без реєстрації!

— Товариші, ми повинні використати той погляд, що без реєстрації у загсі шлюб селяни вважають за недійсний і тим притягти до лікнепу неграмотну молодь!

— Загс — для статистики, хіба ти не знаєш? Піп чудесно їм це роз'яснить!

— Піди к чортам з своїм попом! Ось ми його прикрутимо!

— Тихше, тихше!.. Приступаємо до міжнароднього питання!..
Прошу уваги!..

Говорити довелось хвилин сорок. Кілька запитань по тому, а далі взялись до резолюції. Я, власно, на резолюції не наполягав, але чупирівські комсомольці обурились.

— Що ви, товаришу! Ми теж хочемо, щоб і наш голос було чути!..

— Гаразд, тоді пишімо резолюцію!

Присяжний оформитель резолюцій написав, що „хай живе радянська влада в Китаї“, але потім збори чомусь цього гасла злякались. Виникла коротка, але палка дискусія про те, чи скоро буде радянська влада в Китаї чи ні? Більшість схилилась на те, що не скоро і тому „радянську владу“ в Китаї „закреслили“, а написали, що — „Чупирівський комсомол шле своє палке привітання визвольній боротьбі китайського народу проти хижаків імперіялізму“. Резолюцію цю ухвалено надіслати до окружної газети для надрукування.

Розійшлись ми з зібрання пізно. Село спало. Нічний сторож коло церкви вибивав години. Десь сонно гавкали собаки.

І думалося:

— „Темна ти, наша батьківщина!“

І ще:

— Коли ж село рушить лавою, масою до загірніх комун?

1924 р.

БОРОТЬБА за КООПЕРАТИВ

К.—велике підгороднє село в сорока кілометрах від Харкова, має до тисячі дворів. В столиці населення К. має можливість діставати собі заробіток. Жінки увесь рік возять до міста молоко, овочі, городи́ну. Село, таким чином, з одного боку підпадає під вплив благбазівських чуток, а з другого, в нього просякає вплив фабрики й заводу.

Проте, релігійний вплив на селі чималий. Церква має досить „вірних овець“ і піп поки ще не голодує. Крім того, в К. досить організована „община“ баптистів, що налічує до 200 членів.

Земельну забезпеченість на перший погляд можна вважати за нормальну,—по півдесятини на їдця. Але при цьому не враховано багато родин, що живуть з батьками, і не мають наділів. Таких родин, „що сидять на „батьковій шиї“, як висловився один із місцевих селян, кілька сот. Господарств, що не мають коней, до 40 процентів; господарств, що мають наділи не більше від двох десятин, до 70 процентів.

Земельна скрута примусіла селян клопотатись про прирізку землі. Така земля—тисяча десятин—лежить по сусідству і належить до Шарівської економії Цукротресту. Цукротрест всієї землі не обробляє, а здає її в оренду. Оце то й „заїдає“ найбільше селян. До цього цікава подробиця: на цю землю приїздять селяни з Грайворона (Курщина) і сіють на ній буряки, а тутешні дивляться на це і слинку ковтають. Частина ж землі зовсім не засівається і на ній буйно ростуть бур'яни.

Агітація за нове землевпорядження в К. не користується жодним успіхом. Коли хто заїкнеться про нього, то у відповідь чує:

— Ми свою землю зуміємо переділити, а ось чому нам поміщицької землі не прирізають!—розуміючи під поміщицькою землею землі Шарівської економії.

На цьому прекрасно грають глитаї, бо то вони весь час підігривають незадоволення проти Цукротресту і штовхають селян клопотатись про те, щоб цю землю віддали їм, в противному разі, для чого ж тоді була й революція?

Незаможники постановили організувати колектив і їм уже намічена ділянка землі, але несвідома маса до майбутнього колективу теж ставиться вороже.

— Хай дають під колектив землі з Шарівської економії, а не беруть нашої, кривної!..— так говорять глитаї через підставних осіб та своїх підбрехачів.

На селі радянський актив досить великий, але він не організований, ні партійний осередок, ні комсомольський, ні організація КНС вирішального впливу на справи села не мають, глитаївські настрої переломлюють з трудом. Подаю один випадок, що яскраво це показує.

Один із місцевих комсомольців засватав дівчину. Розписалися в сільраді, як то положено, честь-честью, а тоді батьки молодой ї кажуть:

— А на ту неділю, Трохиме, повинчаємо тебе в церкві!

— Я вінчатись не буду, бо я комсомолец!

— Ми тобі покажемо комсомол!.. Без розговорів!..

Хлопець не погоджується, опирається. Батько за віжки чи за ломаку та ї давай вчити, як треба слухати батьків. Після такого аргументу хлопець погодився вінчатись.

Договорили попа. Перед самим вінчанням піп узнає, що молодий — комсомолец і відмовляється його вінчати. У церкві перед аналоєм розігралась така сцена.

Баби шепотіли:

— Та це ж комсомолец?.

— І незаможник!..

— Та хіба його піп буде вінчати?.. Вони ж анцихристи!..

Піп учиняє молодому справжній допит.

— Ти віриш у загробную жизнь?— питає він молодого.

— Ні.

— А в єдиного бога, у святій трійці сущого, віриш?

— Ні.

— Так якже я буду тебе вінчати, раз ти не віриш?

— То діло ваше, а я не можу цьому вірити!

Після такої відповіді піп категорично відмовився вінчати безбожника, навіть взяті гроші за вінчання повернув назад, а молодому тільки того ї треба.

Молода, бачачи це, вибігла з церкви, зірвала з голови вінок і поїхала до себе додому, а молодий пішки пішов до своїх.

Другого дня він прийшов до комсомольського осередку і попрохав поради, як йому бути. Він заявив, що якби йому осередок допоміг виїхати з села, то він би три роки до нього не повертався. Але ніхто йому ніякої поради не дав, ніхто не підтримав і ... аргумент віжок оказався дужчим за комсомольські переконання: комсомольця в одну із найближчих неділь перевінчали таки.

Так скінчилася спроба бунту молодого селянського парубка проти старого побуту. Ні комосередок, ні комсомол, ні комнезам активно в цю подію не втрутились. Вони воліли за краще в цій справі дотримуватись „суворого неутралітету“.

Випадок з комсомольцем Трохимом Салазченком порадував тільки прихильників старого села, а не нового, і надав їм ще більшої сили. Зрозуміла річ, що даний випадок в широких колах села авторитету цих організацій не підвищив.

Друге, що цей авторитет підриває. Був у К. за голову сільради Почапський, Тарас Кіндратович, член комнезаму і кандидат партії; але Почапський своїм соціальним походженням був із глитаїв. Так от цей Почапський з лісу, що був відпущений на громадські потреби, поставив собі й батькові хату. При обліку у нього не хватило трьох тисяч пудів дров. Коли це викрилось, то Почапського віддали під суд, проте глитаї та їхні прибічники повели широку агітацію. Селянам, особливо біднішим та тим, що недавно вписались до КНС, вони говорили:

— Що тобі дасть та організація незаможників? Он дивись, як Почапський, так навозив собі цілий двір дерева, а в тебе як не було хати, так і не буде!

Ця агітація мала певний успіх,— частина незаможників не встояла і виписалась геть із КНС.

Комосередок, сільрада, КНС мало провадили культурно-освітню та господарську роботу на селі. У наслідок цього стався певний відрив і партійної, і незаможницької організації від повсякденного життя села, від середняцтва. Частина середняків почала підпадати під вплив глитаїв та горлохватів.

Перед виборами сільради глитаївська голівка, демагогічно використовуючи випадок з Почапським, повела шалену агітацію проти кандидатур, виставлених від комосередку та комнезаму. Заправилами були Норик, Хрисант Омеллянович — колишній військовий урядовець та Макаренко, Карпо Степанович — колишній офіцер. Коли цим двом заявили, що вони не мають права голосу і попрохали піти геть із передвиборних зборів, то дехто почав кричати:

— А хто постановив? Чий закон? Це свої люди, хай сидять, ми їм довіряємо!

— Що ви там нам когось виставляєте? Хто їх знає? Ми хочемо своїх вибрати! Тих, кому ми довіряємо!

Та зусилля глитаїв провести до сільради „своїх“ не увінчались успіхом. Попали до сільради в більшості середняки, правда, окремі члени не без глитаївського душка. Серед цієї групи можна почути такі розмови:

— А хату-читальню та клуб треба із школи вивести!.. Хіба то діло, що там вони збираються!..

Вивести із школи хату-читальню та клуб, це значить, убити всю культурну та політичну роботу на селі.

— А колективові незаможників дамо землю ту, яку сами вкажемо, а не ту, що вони сами хочуть!..

Але ці балачки не такі страшні і сами горлохвати це розуміють. Глитаї вирішили повести наступ по іншій лінії, а саме, вибити незаможників із кооперації.

Свої сили вони вирішили спробувати на с.-г. товаристві. Історія цього товариства така. Організували його 1922 року незаможники, але заможнецькі скоро зрозуміли користь товариства і всякими способами попролазили його членами. Цілком природно, що між заможними і незаможними господарями розпочалась боротьба за те, хто повинен відігравати керівну роллю в товаристві, при чому глитаї весь час били на те, щоб захопити провід до своїх рук. На останніх перевиборах до складу управи увійшли — один кандидат партії, один член комнезаму й один позапартійний селянин. Це глитаям не сподобалось. Не встигла нова управа взятись до роботи, як проти неї почалась ширитися агітація, різні сплітки й натяки.

— Люди то вони хороші, — говорив хтонебудь з прихильників Норика, не називаючи ймення правлінців, — та щож! Один член комнезаму, другий кандидат. А нам не того треба! Нам своїх, селян, хто веде господарство, треба ввести до управи!..

— Все то голеча! — говорить другий, перестрівши когось із пайовиків. — А з голого як з святого — нічого не візьмеш! Замотають наш паї, тоді з кого спитаєш!

— Хто його знає, як вони ведуть діло? Може в них там тільки й лишилось, що пуд диму! Ми от радились, так вирішили післати туди вірних людей, що їм громада довіряє!..

Агітація особливо поширилась після того, як почалась видача позичок. Додержуючись клясової лінії, управа почала, в першу чергу, видавати позику незаможникам. Глитаї зараз же підняли гвалт, — чого незаможникам, а не їм!

Так вони ставили питання і перед управою.

— Чого відставили Россоші?

— Чого відмовили Ковалеві?

— А он Хомі так видали позику!.. Він же голодранець!.. Узяв по весні цеберку на плечі та й пішов!.. Що з нього візьмеш?..

— Та що там! — репетували особливо настирливі. — Усі вони однакові!.. Он Почапський та Ромась прокралися ж, то, може, й ці там опиняться!..

Одно слово, брали управу на підозріння, на демагогію. І доти довбали, поки Норикові із своїми приятелями не пощастило добитися загальних зборів, де б управа зробила звіт за свою роботу і наразі, коли можна буде, то й переобрати її.

На перших зборах головував Макаренко Григорій, глитаї, член релігійної двадцятки баптистів. Було багато крику, галасу,

суперечок, але зібрання не встигло навіть заслухати звіт і його довелося перенести на другий раз.

...Школа повна до откату людми. Уже з самого початку можна було бачити, що глитаї, зуміли чималу частину „народу“ заітувати проти управи.

Це показали вибори голови зборів. Було виставлено три кандидатури — інструктора сільбанку, що був присутній на зборах, голову райсільгоспсоюзу і Макаренко Григорія, що вже головував на попередніх зборах. Переважною більшістю голосів пройшов Макаренко.

Коли перейшли до обговорювання повістки, то хтось запропонував:

— Товариші, тут є представник шефа. Може б ми попрохали його зробити нам доповідь про міжнародне та внутрішнє становище!

З гурту почулося:

— І чого б ото язика ламати? Говорив би по-руському!

— Я, здається, балакаю так, щоб усім було зрозуміло!

Підвелась над головами руда шапка і сердитим голосом заявила:

— Ми вже про це чули! Тут у нас свої хазяйственні діла! Будемо їх розбирати!

— Правильно!

— Газети ж читаємо!

— Знаємо!

І „міжнародне та внутрішнє становище“ провалили.

Тоді голова Макаренко солодкуватим голосом, в той час, як його очі по собачому забігали по обличчях присутніх, звертається до зборів:

— Приступаємо, громадяни, до повістки. Тут у нас стоїть два питання: довибори управи та біжучі справи. Хто що має сказати?

— Дозвольте, товариш голово! В прошлім разі ми не заслухали доповіді лавки номер два. Треба вислухати, може там, той!.. — і він значучо замовк.

Руда шапка грубим голосом через голови кричить:

— Про які там довибори говориться? Здається, в ту неділю ми говорили про перевибори. А тепер вже переіначили!

При цих словах кілька чоловіка повертаються в бік незаможників. Хтось насмішкувато говорить:

— Та вони вміють!..

Видно було, що дехто добре засвоїв свої ролі.

— Так як же, громадяни, будемо слухати доповідь ревізійної комісії?— питає голова зборів.

— Аякже!.. Давайте!..

— Ревізійна комісія може скласти таку доповідь?

Член ревізійної комісії заявляє:

— На повістці цього питання не стояло... Доповідь то я можу зробити, але в мене під рукою документів немає.

Заля настожується.

— А де ж документи?

— У председателя.

— А де председатель?

— Робить ревізію в ЄПО.

— Та навіщо ж він нахватав стільки должностей,— чути з гурту,— що нестигає з ними справлятися?

— Вони всі такі!

— Послати за председателем?.. Так, громадяни?

„Громадяни“ гудуть:

— Послать!..

Біжать по голову ревізійної комісії товариства.

Збори в гнітючому мовчанні чекають. Майже всі запалюють цигарки. Густий дим махри стелеться по під стелею. Відчувається, що от-от вибухне буря.

Через чверть години голова ревізійної комісії прийшов. Його зустрічають невдоволеним шумом. Він прохає вибачити йому запізнення, бо несподівано призначили ревізію ЄПО і він сидів там.

— Гаразд, гаразд, про це чули вже!.. Давайте доповідь!..

Він починає складати доповідь. Тих, хто думав дати бій управі на акті ревізійної комісії, ждало розчарування: виходило, що все гаразд. Не довіряти ревкомісії не було підстав, бо там були і Норикові агенти. І збори, після короткої й млявої дискусії, звіт ревізійної комісії схвалили.

Перейшли до довиборів. Знову надходить пропозиція, що треба робити не довибори, а перевибори. Починаються довідки із статуту, виступає один, другий, третій, голова зборів ловко керує дискусією, скеровуючи її у відповідне річище. Картина ясна. Глитайські заправили, побачивши, що збори можна повести за собою, починають все настирливіше наполягати на перевиборах. Тоді рішуче втручається інструктор і заявляє, що про перевибори не може бути й мови. Горлохвати осідають. Виноситься ухвала робити довибори.

Буря вибухла як раз на цьому питанні і в момент, коли її найменше чекали.

Не встиг голова зборів звернутись до зібрання із словами — „Громадяни, прошу називати кандидатів!“ — як у відповідь понеслось:

— Норик, Хрисант Омеллянович!..

— Гришко, Прокіп Маркович!..

— Кузьменко!..

— Макаренко Григорій!..

— Савченко!..

— Бондаренко!..

— Закрити список!.. Доволі написалося!..

У цей момент приходить секретар сільради і довго щось шепоче на вухо інструкторові.

Секретар сільради зникає в натовпі. Підводиться інструктор і через крик та гвалт прохає слова. Йому насилу дають.

Він холодним і рішучим голосом заявляє:

— Тут, товариші, називають кандидатури осіб, що їх позбавлено виборного права. Подаю до відома зборів, що ці особи не можуть бути обрані на членів управи. А коли збори їх виберуть, то такі збори вважатимуться за неправильні і їх скасують.

От тут і знялась буря.

— А де той закон?..

— А хто той закон складав?

— Це наше хазяйственне діло!.. Закон сюди не торкається!..

— Ми цим людям довіряємо!.. Ми їх хочемо!..

— Я вам знову заявляю, що таких виборів не затвердять! Я вам зобов'язаний про це заявити!.. А там вирішайте, як сами знаєте!

Найкраще б було скористуватися з цього і розпустити збори. Але інструктор чомусь цього не зробив.

Норик Хрисант кричить:

— Товариш голово, прошу слова!..

Голова запобігливо говорить:

— Пожалуста, Хрисант Омеллянович!.. Тихше, громадяни!.. Слово має Хрисант Омеллянович Норик!..

Заля затихає. Норик розглажує свою бороду і говорить дужим голосом:

— Так от, громадяни, я лішон прав за свої, можна сказати, релігійні убеждения... Але бюлетень од 19 январа говорить, що всі права нам повернуті. Хай товариш Кісільов нам покаже той бюлетень або хай скаже, що печать немає сили. А нам, громадяни, кажуть, що печаті ми повинні вірити!..

Інструктор знову бере слово і говорить:

— Я про той обіжник знаю. Але Норикові та іншим для того, щоб їх відновили в правах, треба подати про це заяву. Опублікування закону ще не говорить, що їм права повернуті. Не можуть цих прав повернути і наші збори. Хай подають до ВУЦВК'у прохання!..

— Громадяни! — кричить Норик. — Я вже два місяці добиваюсь отих правів. Товариш Кісільов посилає мене до ВУЦВК'у. Я чоловік бідний, робочий. У мене немає часу їздити за своїми правами!

З гурту несеться:

— Чого ж ви спершу мовчали? Чого ви зразу про це не говорили?

— Закрить собрание!..

— Граждани, граждани! — кричить голова. — Тихше! Заспокойтесь, граждане! Дайте мені слово сказати!

Коли „граждани“ заспокоїлись, голова підсолодженім голосом заявив:

— Через те, що я так само, як і товариш Норик, позбавлений правів, то, виходить, що не маю права оце займати пост председателя, на який мене обрали ви, граждане! То прохаю мене з нього зняти!

— Злізай!.. Можна вибрати другого! — кричить незаможницька сторона.

— Не треба!.. Сидіть!..

— Ви ж і той раз були председателем!

Макаренко червоніє, бігає очима по зібранню.

— Все таки, граждане, прошу вас, ослобоніть мене від цього поста!

— Продовжуйте засідання!

— Та чого ж продовжувати, — гудить бас в кутку. — Раз чоловік по конструкції не підходить, значить зняти. Об чом розговор? Чудний народ, ей-право!

— Сидіть!..

— Закрить собрание!..

— Продовжуйте!.. Продовжуйте!..

А бас, чути, як когось переконливо умовляє:

— Та чуеш же, по конструкції не підходить Макаренко. Значить не можна. От чудак!

Макаренко вилазить із-за стола і виходить за Нориком із залі.

В залі піднімається шум, крик, галас, чуються уривки слів, сперечання на місцях.

Тоді інструктор знову підводиться і роздільно, спокійним голосом заявляє:

— Я тут рішуче декому заявляю, що зірвати збори не вдасться!.. Я вношу таку пропозицію — перенести збори до слідуєчого разу!

— Ми такої пропозиції не приймемо!.. Продовжуйте собрание!.. Кличте Макаренка!..

— Мотивую, — говорить далі інструктор. — „З огляду на те, що дехто хоче провести до управи осіб, позбавлених виборчих прав, збори закрити до слідуєчого разу“.

Збори аж ахнули від такого. Шум одразу ущух. Тільки один злим голосом заявив:

— І не треба! Закривайте!

Але інші уже протверезіли.

— Як закрити?.. Щоб ото таку резолюцію як товариш Кісільов пропонує, прийняти?.. Неправильно!.. Ніззя!..

— Продолжать собрание!..

— Вношу пропозицію обрати нового голову зборів!..

— Хай буде старий! Хай Макаренко головує!

— Та чудак же ти, — знову гуде бас, — ну якже він головуватиме, коли він по конструкції не підходить! — І безнадійно додав: — От народ!..

Одержали верх ті, що хотіли збори продовжувати. Починаються вибори другого голови. Ним оказався Гришко, Прокіп Маркович, теж із колишніх глитаїв, що мав за старих часів до 25 десятин землі. Щоб не бути розкуркуленим, він теж якось проліз у члени комнезаму, але звітам його скоро вичистили. Пройшов він лише тому, що розбились голоси.

Не думайте, що з виборами нового голови збори пішли гладенько. Новий голова співчував компанії Норика-Макаренка й тому, ставши за стіл, запитав, в першу чергу, збори:

— Що ж, громадяни, будемо продовжувати збори чи як?

У відповідь піднявся такий шум голосів, що кілька хвилин не можна було нічого розібрати.

— Так будемо, кажу, продовжувати збори?

Видно, йому цього дуже не хотілося.

Ставлять на голосування і більшість ухвалює збори продовжувати.

Починають всю музику спочатку. В другий раз затверджують звіт ревізійної комісії, потім знову багато сперечаються про те, що робити — вибори чи довибори. Вийшло, що довибори. Знову з натовпу сипляться кандидати, як з мішка горох, знову довго голосують, голоси між кандидатами розбиваються, бо КНС, комсомол і комосередок своїх кандидатур не обговорили і виставляють їх тут же, на зборах. І на кандидатів до управи було обрано невиразних і зовсім випадкових осіб.

* * *

Після зборів землемір мав дати коротеньку інформацію про те, як готуваться до землевпорядження.

— Просимо на вулицю! — загуділи присутні.

— А може б я тут склав доповідь, бо я трохи захрип! — просить землемір.

Чорна смушева шапка промовила до свого сусіди в картузі, але так, щоб всім було чути:

— Диви, який ніжний! Не бійся, не простудишся. І надворі поговориш!

І народ посунув на вулицю.

1925 р.

ПЕРЕМІНА

I

Зима цього року була люта й холодна. На селі спершу чекали тепла першого березня за старим стилем, потім на Явдохи (село все ще свій, за церковними святцями, господарський календар має), тепер покладають надії „на теплого Олексія“, а як і він тепла не принесе, то біда буде. Це так за дідівськими прикметами виходить. А тут уже й чудернацькі чутки пішли, бо на селі завжди так: якщо трапиться, то зараз же чутки.

— Чого так довго зима цього року лежить?

Селяни таку відповідь на це дають.

— Це, кажуть, все Англія робить, щоб нам нашкодити. Перекопала тепле море от і холоди такі страшні стоять. Ще хотіла на сто верстов копати, так не дали!

— А хто не дав?

— Та найшлись такі, що не дали. А то б зима аж до літнього Миколи лежала!

— Та яка ж користь Англії море перекопувати? — спитав я.

Розмовець нахилиється до мене і ніби звіряючи мені якусь важливу таємницю, внапівголоса говорить:

— Та ви ж знаєте!.. Вона ж, як уже нічим нас узяти, так хоч холодом хоче нам дошкулити!..

Проте, хоч Англія он до якого способу додумалась, щоб „нас узяти“, а селянин до весни готується. Їдеш або йдеш селом і бачиш, — там „млинок“ крутиться, а там трієр поволі зерно на посів перепускає. Давненько вже селяни і реманент свій нехитрий переглянули і чекають і не дочекаються, коли вже та „весна тронеться“.

— Два дні сонечка і попливе все! — кажуть вони, стоячи десь коло свого „сега“ і поглядаючи на поле.

А воно лежить біле-біле, блискуче-блискуче і тільки де-не-де по ньому починають лисніти чорні лисини. Сонце по кришталевому небу котиться, ранком і вечором небо пожежами горить, скриплять журавлі коло колодязів, в повітрі ясно розноситься

кожний звук, півні в нестямі співають, куриться з бовдурів дим, хатки збиті в сіру купу, туляться одна до одної, а по шляху лінивою ступою хурщики їдуть. Важкі кобеняки й шапки заморозю взялися, борода й вуса-сталактити з криги, під чобітьми сніг—рип-рип! рип-рип!—фуркають білою парою коні кошлаті, сані за собою блискучий слід залишають.

— Що везете?

— Овес до сеге!

— На посів?

— Та на посів!

— А почім?

— Та ще не знаємо. Будемо розподіляти, тоді й ціну визначимо!

Слова кидаються ліниво, вони ніби замерзають зараз же після того, як вийдуть з уст. Небо стає зеленкуватим, що повільно переходить у ніжний рожевий колір, стовпами піднімається дим з бовдурів, ступають дорогою кошлаті коні й важко фуркають білою парою.

Село готується до весняної засівної кампанії. Проте, політична суть готування до посіву стоїть позаду, а якраз на „політику“ і доводиться тепер особливо натискати. Чому? Та тому, що село стоїть зараз на роздоріжжі. Один шлях веде до колективу. А другий? От село стоїть і вдивляється в той і другий. Один звичний, відомий, вторований сотнями поколінь, але він не дає ніяких перспектив. Другий знають з книжок, промов, бачать подекуди на практиці, але все таки невідомий. От село стоїть і думає, — куди? Низові робітники, здебільшого над цим серйозно не задумуються. Артїлі, колективи, комуни організують невеликі групи ентузіастів, але широкого колективного руху ще немає, того руху, що випирає би з низів, з мас. Проте, все говорить за те, що цей рух назрів.

Ось чому питання про те, щоб засівну кампанію використати як спосіб для популяризації та організації нових, вищих форм господарювання, набирає першорядного значення.

Під яким гаслом цю кампанію треба організувати, що треба покласти в її основу? Я б зформулював це завдання дуже коротко: — „Війна межі!“ — Саме вона, межа, часто зводить на нівець всю ефективність наших заходів для піднесення сільського господарства. Наприклад, зимою агрономи вели розмови з селянами про весняне боронування озимини, при чому для економії висувалось гасло боронувати всім селом в „круг“, під ряд всі ниви. І коли проти самого боронування не було майже голосів, то проти „круга“ найшлись найзапекліші опоненти.

— Я согласен боронувати, — каже один, — але тільки своє. Я не хочу, щоб хтось по моїй ниві топтався!..

— Та адже ж все одно! Гуртом буде скоріше і краще!

— А я не хочу. Хай кожен сам по собі!

— На чому ж скінчилось? — питаю.

— Та провалили. Боронувати боронуватимуть, але кожен сам по собі!

Що, здавалося б, такого в цьому гуртовому боронуванні. Так ні! При першому ж натякові на колективність праці у частини селян повстає його дрібновласницька душа, що по-рабському тримається своєї нивки, і починає протестувати. Це часто чудово використовують глитаї.

— Як?.. Та це вже й межі хочуть скасувати?.. Не хочемо!.. Не треба!..

Буває так, що сердняки й біднота теж за цими горлопанами гукають:

— Не хочемо!.. Не треба!.. Хай кожен сам по собі!..

Другий факт. До району заїхав інструктор „Сільгосподаря“. Ділиться зі мною вражіннями від подорожі. Каже:

— Ви тут приглядались, як вони масиви організують?

— Ні, не встиг.

— А ви пригляньтесь. Тут неправильно масиви організують!

— Як так неправильно?

— Ну, наприклад, чому питання не поставити так. Всі разом сіють. А раз разом посіяли, то можна, очевидно, разом, за одним заходом і покосити; а тоді можна дальший крок зробити—однією молотаркою обмолотити, Це ж прогрес!.. Це ж ступінь до колективізації, могутній стимул до неї, жива агітація за колективні форми праці!..

Увечері питаю завідувача райзу, як іде справа з чистосортними масивами.

— Та п'ять масивів буде.

Нагадую йому слова інструктора. У відповідь заврайзу замахав руками.

— І питання такого не можна знімати!

— А то ж чому?

— Та селяни одразу провалять і від масиву відмовляться!— мало не з ляком говорить він.

— А все таки, чи ставили ви в такій площині питання хоч денебудь?—допитуюсь я.

— Ні, не ставили. Та й безнадійно ставити!

— А ви спробуйте!—кажу я.—Загітуйте побільше селян, та таких, щоб їхні ниви підряд лежали. Це ж вам буде готовий ґрунт для товариства спільного обробітку землі!

Про що це свідчить. Про те, що окремі робітники бояться рішуче ставити питання про колективізацію, бояться дражнити „глитайських гусей“, вірять в те, що „межа“ так ще міцно сидить у селянській психології, що питання про неї вони обережненько обходять і ведуть політику на компромісах. Зрозуміла.

річ, що такі робітники не можуть керувати сільським господарством.

І яка ж картина получається потім з тим масивом. Єдине, що той масив об'єднує, це посівматеріал, решта різне: кожний оре чи боронить свою нивку окремо, не в один час і, само собою, неоднаковий обробіток, а звідци не однаковий врожай. Треба ж домагатися усупільнення, чи краще сказати, „масової супряги“ на всі процеси роботи. На місцях часто бояться переорати межу, до неї ставляться з якимось страхом.

— Переорати межі?.. Боронь боже!..

— Межі зачепити?.. Та що ви?.. Ми тоді рахуби не обберемося!..

— Та ви знаєте, що це таке?.. Це ж повний переворот!

— Тим краще,— кажу,— коли це повний переворот!

— Ні-ні,— махають руками,— селяни туго йдуть на це. Можуть масив провалити!..

Дехто навіть „ідеологічно“ це обґрунтовує, мовляв, село в своїй масі не готове до такого різкого перелому.

— Тут, знаєте, потрібний обережний, поступовий, непомітний перехід до колективізації!..

А тимчасом, як ми ото боїмося рішуче говорити про межу, противна сторона не спить, свою агітацію провадить.

— Що?.. Межі переорати?.. Не треба!.. Не хочемо на пайок сідати!.. Не треба!..

Розбалакався я якось про це з одним селянином. Селянин молодий, має шість з половиною гектарів землі, але скаржитися, що живеться сутужно.

— Ідїть до комуні або організуйте артіль!

Хитає головою,— не підходить.

— Ну, так товариство для спільної обробки землі організуйте. Знову хитає головою,— не підходить.

Я сміюсь:

— Межа не пускає?

— А коли хочете, то й межа!

— А ви переоріть її ік лихий годині. Он же комунари не мають межі, а живуть краще за вас!

— Так то ж комунари!

— А ви хіба не такі люди, як вони! Такі ж самі!

— Такі та не такі!

— Ну, а які ж?

— Та такі,— і цвѣохнув батогом,— бо в них раніше землі не було, от їм і комуну легко було організувати!

Я аж свиснув від здивовання, а потім визнав, що цей молодий селянин мав рацію так говорити. Бо, справді, бідняк за межу не тримається, а хто з тією межею зжився, то того важкувато зсунути з місця. Проте, це не повинно нас зупиняти. Межу треба взяти під перебіжний огонь, бо вона стоїть міц-

ним муром на сторожі селянського консерватизму та обмеженості. Мур цей треба якомога скоріше розвалити, щоб відкрились перед селянином широкі обрії нового життя, треба проти межі повести правильну й систематичну облогу.

За колективізацію, за спільну обробку землі, за усупільнення виробничих процесів слід агітувати дужче, настирливіше, конкретніше. А конкретно, головний удар мусить бути скерований проти межі. Бити по ній як тараном об мур. Змобілізувати на це всі сили. Бо „межа“ часто зводить на нівець наші найкращі пляни.

II

Ми непомітно вислизнули із сільбуду, повного селян, що слухали лекцію агронома. Після душного повітря груди широко вбирали морозне повітря. Над нашими головами висіло темне високе небо, засіяне золотом зорь, що мінливо мерехтіли в своїй страшній високій безодні, а там, ще десь далі, так далеко, що від цього паморочилась голова, по цьому із чорного оксамиту степу, прослався Чумацький Шлях.

Тремтливе світло зорь відбивалось на білому снігу міріадами діамантів. Поле застигло в холодній сині й поле те ніби тікало в саме небо. Проти цього холодного, далекого, недосяжного, мінливого, ваблячого й мерехтливого сяйва сотень тисяч сонць, що їх не могла обняти наша фантазія і ледве розумів наш розум, блідим, як світло свічки серед літнього сонячного дня, здавалося електрична лампочка на високій щоглі радіо, що мутно губилася у височині.

По схилі чорніли незграбною купою солом'яні стріхи хат. Над ними прослалась пасма диму, а з вікон на майдан лягали золоті полотна світла. Десь унизу лежав закутий у кригу ставок з торішнім очеретом, а за ним горбився другий берег, що тікав потім в поле, — тихе, німе, біле, з синюватим таємничим сяйвом. І сама ніч була не темна, а синювата, як темносинє небо; в ній, ночі, тонули звуки, тиша була урочиста й вона наповнювала світ вщерть.

Ми тихою ходою йшли туди, де рівним шнуром стояла алея голих безлистих тополь, рештки колишнього великого панського парку. Силуети дерев були неясні, як бувають неясні іноді наші спогади з перших дитячих років, коли світ вражає нас своєю таємничістю.

Мій приятель, нервово покашлюючи, розповідає мені про село. В його словах бриніли то жовч, то захват, то подив. Він обурювався на дичавину, бруд, забобонність, дикий побут, невігластво, вайлуватість, дитячу віру до всього, консерватизм, рабство до закорінілих звичок, що так густо обсіли село і сте-

режуть його, як полоненого, прикутого до стовпа старого. Він говорив про нехить нашого селянина до впертої роботи, про апатію, про байдужість, що змінюється іноді на колосальні вибухи енергії, коли в руках цієї вайлуватої і такої, здавалося б, лінивої істоти, горіла робота, коли він, захоплений чимось новим і незвичним, бере напором, натиском, упертістю, що може зрушити гори.

— Проклята стара спадщина! — гукає він у синю ніч. — Рабство струїло йому кров. Татарська примішка нахилиє його до сонливости й споглядання. Революція розторсала його, але не перепалила ще його істоти. Треба, щоб все старе згоріло, спеліло в ньому!

Я лагідно сперечаюся з ним, любуючись зоряним небом. Так хороше навколо, так хочеться бачити тільки це високе небо і слухати цю мовчазну музику сфер. Але поруч ступає людина, що довгими зимовими ночами, коли село затоплює вогка темна імла й душить його, коли шляхи й дороги до нього замітає заметіль, що крутить степом сніговими вихорами й смерчами, коли зима з своїми хугами й хуртами хоче засипати село, — ця людина, прислухаючись до виття вітру, на самоті так багато передумала.

— Пересадити його на коня великої індустрії, як казав Ленін, от що треба! І то не відкладаючи далеко в шухляду. Так-так! Примусити його працювати під ритм машини, щоб скоріше забігала в ньому кров!.. Хай забуде співати „Як були в кума бджоли“ та „Марусино, серце“! — Хай співає псалом залізу!

Реторика! Але я згодний з нею. Бо пролетаріят, що зростає й гартується в гуркоті машин, що переводить індустріалізацію та електрифікацію країни, що поволі оплутує село антенами радіо, що починає його освітлювати електрикою, посадовить нашого селянина на залізного коня індустрії, змінить село. Та для цього потрібні час, терпіння та ще незламна впертість.

Проте, мені зрозуміла і його нетерплячка. Надто вже велика стара спадщина, надто вже вона тяжить над селом, щоб не бажати її негайного й найскорішого зникнення.

— Ех, якби оце нам та хоч один мільярдик спеціально для села. Ну, й закурили б ми!.. — це мрія не однієї тисячі робітників села, які щодня стикаються з ним, з його бідністю, некультурністю, забобонами, неймовірними чутками; їм доводиться десятки разів подумати над тим, куди дати десять карбованців — чи сельбудові, чи лікарні, чи агропунктові, чи на дитячі ясла. Бсюди голодні бюджети, всюди недостача, в обріз і поруч такі величезні потреби.

— Живете ви там, у місті, по своїх канцеляріях, як у бога за дверима, — скаржились мені в таких випадках. — Тихо, спокійно. А от вас сюди посадити, коли потреб, вимог на мільйони, а грошей як той кіт наплакав, а бюджет тріщить. А вивер-

нутись треба!.. Будувати треба!.. До соціалізму село вести треба!..

І коли оті „мрійники“ — партійці, комунари, артільники, кооператори по-мурашиному клопочуться біля підмурку соціалізму, то поруч їх покищо буває стихія.

— На Чорному морі стоять французькі караблі, що беруть хліб за царські борги!..

Це так хлібозаготівлі пояснюють деякі. А прийшла селянська позика, знов балачки:

— Війна!.. Казна гроші на війну збирає!..

Гроші йдуть на соціалізм. Але звідки беруться ці чутки? Хто їх розпускає? Здебільшого ворожі нам сили — попи, глитаї, колишні люди. Коли ви починаєте говорити про це з селянами, то вони починають сами сміятись з тих чуток і з тих, хто їх розпускає.

— Дурню!.. Газет не читаєш!..

А втім, і багато вірять. Вірять.

В сільраді душ з двадцять селян. І в кожного в руках трубочкою згорнене „Радянське Село“. Багато селян так звикли до газети, що читають її „взасос“. Увечері ви можете в хаті бачити таку картину. Господиня сидить за прядкою, що тихо шумить, а господар на печі лежить, газету до світла повернув і читає про нові інтриги Чемберленові, про клясові бої в Європі і в Америці, про велике будівництво в нашій країні.

— Кажуть, що он всіх будуть заганяти в комуну? — перериває жінка читання.

Чоловік зводить брови, закручує козинячу ніжку з паперу, що його тут же відірвав з газети і кидає вниз до пряхи:

— І в комуні люди живуть!.. Бачила, он як ходять наші комунари?..

— Галди!.. Ти, може, й підеш, а я не хочу!..

— Брешеш!.. Знаєш, куди голка, туди й нитка!..

Отже переміна в цьому є. Та не тільки в цьому. Одмінюється самий тип селянина. У молодих селян обличчя голені, мова стає швидшою, енергійнішою, в очах поблискують сталеві вогники, часто слова гострі як бритва. Це вже зовсім новий тип, щоправда, не позбавлений вад, але як він далеко стоїть від того „дядька“, що дванадцять років тому кричав „ура“ „государю імператору“ і смиренно здіймав шапку перед кожним начальством. Спершу війна, потім революція, далі роки мирної творчої роботи внесли колосальні зміни в селянську психіку.

Я не спостерігав села близько от уже чотири роки і тепер ця різниця особливо кидається в вічі. Газета, книжка, кіно, радіо, нові ідеї пробивають, хоч і з великими труднощами, але пробивають собі шлях на село. Правда, книжок покищо мало, кінофільми попадають на село нікудишні, гучномовці часто

„красномовно“ мовчать, але по при всьому цьому це могутні фактори культури. Кооперація, артіль, колгоспи, комуні, школа, різні громадські організації — все це бази, острівці нового світу, що в них кується нове життя. Наприклад, на мене справило величезне вражіння те, що в одній комуні жінки працюють в халатах, для дітей організовано дитячий садок з учителькою, обличчя в усіх здорові, веселі, немає тої пригніченості, тої злості, тої забитості, що часто ви їх у „індивідуалів“ помітите. Це вже зовсім відмінний світ, тут, справді, виховується нова людина.

Та коли ви візьмете просто кооперативний актив, то й тут перед вами величезний поступ останніх років. Кооперація, як масова організація селянства, виросла, починає входити в побут села, бо вона зв'язує його десятками ниток з довколишнім світом. Це не ті „потребилівки“, без краму, без нічого, що їх колись так талановито описував Остап Вишня. То вже перейдений етап, бо кооперація тепер уже стала на власні ноги. Приватник крок за кроком, правда не без боротьби, уступається перед нею.

Я вже згадував за те, що на селі є люті оборонці „межі“, тобто оборонці селянської обмеженості й консервативності. Це особливо позначається тоді, коли обговорюються плян землепорядження, коли висувають питання про колективізацію. Бувають зрідка випадки, коли вся громада, під впливом ворожої агітації, висуває гасло хуторів. А разом з тим, для сотень і сотень селян цілком серйозно, цілком реально повстало питання:

— Чи лишатись на своєму окремому господарстві чи йти до колективу?

Хто знає, скільки борні, скільки родинних сцен хоронять в собі низенькі хатки, коли раптом хтось каже жінці, коли та скаржиться на злидні:

— А хай воно все западеться!.. Кидаймо, жінко, к бісу оце господарювання та гайда до артілі!..

Усі колективісти в один голос заявляють, що охочих вступити до них членами цілі десятки. Отже в цьому відношенні намічається великий рух, що згодом захопить цілі села й райони. Це вже близько. Рух цей почувається у всьому.

Друге, що спадає сейчас на очі, це величезний потяг до знання, до культури. Це видно хоч би з того, що майже всі громади та сільради прохають про відкриття у них добавочних комплектів шкіл, а то й цілих семирічок. Це треба сотні мільйонів карбованців. В багатьох селах селяни, ідучи назустріч державі, сами беруться утримувати школи, для чого обіцяють на кілька років провести самооподаткування.

Таке, в основному, це нове село. Воно так далеко відчало від старого берега, що навряд чи й думає про нього. Воно скорше дивиться на другий, на новий берег.

— Большіє перемени, товаришу, ідуть на селі! — казав мені один літній селянин. — Большіє!.. Народ здорово за життя став дбати! Хазяїном землі народ починає себе почувати. Він би все перевернув і поставив би по-своєму!..

Це правильно. Ця жадоба до перебудови, ця невдоволеність із старого життя, це прагнення до нового, кращого життя, — яка велика переміна! Село починає розривати свої старі обрії. Цими проривами воно жадібно вдивляється в новий світ. Воно тягнеться до нього.

І хоч як іноді моторошна буває ця сільська темрява, хоч яким диким іноді здається сільський побут, хоч як іноді вражають вас пережитки старого, подих нового чути, як чути весну, хоч це й скувала все мертвим сном зима.

III

Після знайомої картини села з його вузькими вулицями, з розкиданими хатами на узгір'ї, з десятком вітряків за цариною, — така ж знайома картина порожнього поля. Усе таке одноманітне, що навіть окові ні на чому спинитись. Дме вітер, по небові безконечною валкою сунуть хмари, на душі стає тоскно й самотньо. Та ось через деякий час ви бачите розкидані по полю хати з широкими обороми, великі ожерети соломи, садки. Колодязні журавлі тонко прорізали сірий горизонт. Глухо шумить вітер в невеликому гайку. Перед вами не то хутір, не то колонія. Ви повертаєтесь до свого супутника й запитуете:

— Виселенці чи що?

— Еге ж.

— Недавно виселились?

— Ні, це ще столипінські хутори.

Велика хата, крига бляхою, ворота з дашком, навколо високій тин, що з-за нього виглядають комори, повітки, клуня, чималий садок.

— Не садиба, а фортеця! — сміюсь я.

— А так. Тут люди живуть добряче. Сидить кожний на своєму одрубі і чортом дивиться на весь світ!

І словоохотливий товариш вам розповість, як колись, за Петра Аркад'євича Столипіна, якого руська буржуазія в своєму захваті мало не „російським Бісмарком“ проголосила, ці хутори організувались. На думку Столипіна, ці кріпенькі хазяї, що він їх хотів насадити, цей мільйон глитаїв, мали стати за опору монархії та реакції і мусіли рятувати престол Романових від буреволуції. Це була широко задумана реформа, організація селянської глитайської Вандеї проти революційного міста та безземельного селянства. Проте, „пруська земельна реформа“ не прищепилась вповні в наших умовах. „Хутори“ Столипіна

внесли на село надзвичайне заворушення, поставивши й поколовши його різко на дві частини: середняцтво й бідноту проти глитайської верхівки. Доводилось у ролі пропагаторів „одрубів“ не тільки мобілізувати станових, урядників та земських начальників, а й церковний амвон,—деякі архієреї приписували попам в обов'язковому порядку пояснювати в церкві столипінську реформу.

Так було й тут. Земський, що мав сам добрий шмат землі, як не розписував гарними фарбами „вигоди“ фермерського господарства, посилаючись на Америку, Францію та Німеччину, закликаючи все село перейти на одруби, селяни чи то через свою „некультурність“ чи то через недовір'я до панської реформи, — лишились глухими до цих закликів і не дались піддурити себе одрубним раєм. Як земський не бився, нічого не вийшло. Тоді стали агітувати охочих і от набралось кілька десятків глитаїв, що й осіли тут хуторами.

Розуміється, що між одрубниками і рештою селян з того часу залягла глибока й глуха ворожнеча, адже хutorянам відрізали кращу землю. „Хутори“ економічно були міцні, добробут їхній зростав, в той час, як село убожіло. На його руйнації глитаї обростали салом.

Револуція, що багато дечого потрощила, якось оминула ці хутори і вони лишились і надалі такими, як і були, хіба що їхнє життя стало ще більш відрубним. Правда, деякі господарства за револуцію поділились, на „хуторах“ утворилась своя досить міцна й численна середняцька група, але клясова боротьба їх не торкнулася, тон всьому задавали найбагатші. Сиділи на землі вони міцно, тримались за неї цупко, на радянську владу дивились чортом і все чекали на „переміну“.

Хутори ці — це своєрідний світ, інша доба, острів, що чудом якимось залишився від револуції, що різко відзначається від всіх околишніх сел. Там, в селах, ідуть довгі й завзяті сперечання про землевпорядження, про дальший напрям господарювання, там гостро ставиться питання про спільну обробку землі, про чистосортні масиви, точиться завзята дискусія на тему „колектив чи окреме господарство“. У цю дискусію втягнуті всі шари села, чувається, що село стоїть перед величезною перебудовою всього життя.

Нічого подібного тут. Цей високий тин відгороджує кожного одрубника не тільки від сусідів, а й від усього світу. Круг інтересів у нього надто вузький — своє господарство і годі; ця власна дзвіниця визначає ставлення одрубника і до решти світу. І чим буйніше навколо хвилює нове життя, тим глибше одрубник залязнить у свою шкаралушу. У ній він думає „відсидітись“ від комуни, від більшовиків і так далі.

Заїжджаємо в одне подвір'я. Двір широкий, у ньому чисто і все в порядку; ми ненароком заглянули до стайні і побачили там

двоє коней, що аж вилискували. У хаті прекрасне фабричне ліжко з горою подушок; дві стіни зайняті іконами, далі висять рушники і родинні фотографії; в кутку стоїть грамофон; біла кахляна піч займає другий куток; на всьому печатка добротности й заможности. Ситість так і випирає з усіх кутків. Але господар, ще не старий чоловік, зустрічає нас похмуро, з виразом недовір'я, на запитання відповідає неохоче, уривчасто, в розмову не пускається, — відповідь і чекає, що спитають далі; балачка в нас явно не клеїться.

Пізніше я в районі спитав:

— Що то у вас за столипінські хутори?

У відповідь тільки махнули рукою.

— То не хутори, — кажуть, — а вибачте на слові, болячка наша!

— А то чого ж так?

— А так. Візьмімо, наприклад, землевпорядження. Одрубники, сами бачили, живуть не погано, так от із цього користуються глитаї, щоб несвідому масу теж на одрубуби агітувати. Недавно в сусідньому з ними селі обговорювали проєкт землевпорядження, так глитаї зірвали. Уся громада проголосувала за хутори. Усі аргументи розбивались об одно: — „А он же люди живуть, та ще й як живуть!“ — і вказують на „столипінців“.

А другий додає:

— Усюди по селах все йде як слід, а з „столипінцями“ завжди морока. От хоч би й така справа!..

І робітники району починають розповідати вам про цю свою „болячку“. Перш за все, ці хутори „вредні“ і „вредні“ особливо. На „хуторах“ є чимало таких господарів, що мають сяку-таку освіту, є багато „колишніх людей“. Тож з такими хліборобами, коли розмовляєш, то треба бути ой-ой яким обережним! На збори кожний з них приходять озброєний і кодексами і „Правдою“ знає промови всіх вождів по біжучому моменту, багато знають постанови та резолюції партійних з'їздів і розбираються в них, але звичайно, все гоноблять повернути на свою користь. Отже „столипінці“ народ такий, що пальця в рот не клади — можуть, при нагоді, не тільки відповісти, а й на слизьке загнати.

Само собою, що й кодекси, і „Правда“, і цікавість до поточної нашої політики продиктована не безкорисною жадобою до знання, а для того, щоб бути в курсі „політичних подій“, щоб можна було, коли треба, вдарити недосвідченого робітника фразою або тезою, своєрідно зрозумілою і розтлумаченою. Що ж з політики найбільше цікавить „столипінців“? Розуміється, не успіхи індустріалізації, не реконструкція сільського господарства, не комуни, не кооперація, одно слово, не те, чим живе, дихає й хвилюється вся наша громадська опінія. Інтерес до „політики“ у „столипінців“ спеціальний, специфічний; наприклад, хуторяни посилено коментують усякі чутки про війну; кожне нове міжна-

родне ускладнення викликає в них жвавий обмін думок і якісь надії, а які саме, дуже легко догадатись. Резолюції партз'їздів вивчаються для того, щоб знати, які заходи накреслює партія у внутрішній політиці, щоб зарані до них підготуватись, щоб „новий курс“ не так боляче вдарив по них, щоб можна було найти щілинки, куди пролізти. І коли хочете, „столипінці“ до цього часу прекрасно з цим справлялись.

„Столипінці“ володіють тією кількістю землі, що й до революції. Вони об'єднані у свою земельну громаду. Само собою, що вони ні про яке землевпорядження й слухати не хочуть. Та й навіщо воно їм! В районі мені казали:

— Ви знаєте, у них є така земля, що зроду - віку ще не ора-лася, і ніхто не знає, кому вона належить!

— Та ну! — тягну я недовіжливо.

— Коли не вірите, то поспітайте у агрономів, вони не дадуть збрехати!

— Значить, у них є зайва земля. Що ж ви гадаєте з ними на-далі робити?

Заврайзу розводить руками. Потім говорить:

— Якби мені дали право, то я б ці хутори в два дні лікві-дував би. А так доводиться обходом їх брати. Ми оце прова-димо землевпорядження в селах, що лежать навколо хуторів. Коли візьмемо їх в „окруженіє“, то тоді скажемо:— Зась! До-волі, хлопці, балуватися!..

— Ну, а чим же „столипінці“ аргументують відмову прова-дити в себе землевпорядження?

— Звісно чим, законом! Земельним кодексом! Ви, мовляв, нас одмежуйте, а форму землекористування, за законом, ми вільні обрати яку завгодно!

Коли пішла по району гарячкова робота хлібозаготівель та сомооподаткування, позиція „столипінців“ була така загадкова, що загрожувала ускладненням для цілого району. Вони не агітували проти, не кричали на сходах, вони не „крили“ райуповноваженого, вони мовчали і стояли на „ґрунті за-кону“.

Самооподаткування! А, будь ласка, але так, як закон гласить. Самооподаткування річ добровільна і вони ухвалили... 5 про-центів. Урятувало тільки те, що інші населенні пункти сіль-ради ухвалили 35 процентів і „столипінцям“ довельсь скоритися. Проте, дехто з них заявив при цьому:

— Нам нічого не треба і нам ні для чого самооподаткову-ватись. А як уже держава так потрібує допомоги, то ми може-мо скинутись там по якомусь карбованцю!..

Усе це говорилось з посмішечкою, з іронією.

Складніша справа була з хлібозаготівлями. Усюди кооперація успішно заготовляла хліб, а в „столипінців“ ні фунта. А коли

хто починав губити рівновагу, то його з холодним смішком осаджували:

— Представники вищої влади кажуть, що по коморах лазити не можна, розверстки зараз немає, а хліб заготовляється до-бровільно. Що мали, одвезли, а більше не маємо!..

Райуповноважений щодня писав до району листи, вимагаючи, щоб той вжив суворих заходів, в районі все те в десятий раз обговорювали і ніяк не могли остаточно добалакатись. На одному із засідань один із бравих незаможників заявив:— „Дайте мені диктаторські права і я вам приставлю хліб!“— але йому заявили: „Ні, ти без диктаторських прав візьми хліб!“— так от на цьому засіданні було вирішено послати на хутори секретаря РПК з тим, щоб він в останнє побалакав із „столипінцями“.

— Їдь і сам на місті дивись, що там треба робити, яких заходів треба вживати!

— Знаю!— сказав секретар, одяг кожуха, натяг шапку, на коні й гайда.

Далі розповідає сам секретар. Приїхав він на хутори і скликав збори. Зійшлись і на зборах була знайома картина: в одного в руках була „Правда“, у другого з-за хляви виглядав „кодекс“, третій тримав у руках збірник узаконень та розпоряджень уряду,— видно, що „столипінці“ приготувались до довгої і чисто академічної дискусії і, своїм звичаєм, думали все звести до подачі запитань: а чи відомо представникові району розпорядження уряду таке то: а чи відомо представникові про порядок хлібозаготівель; а на підставі якого закону шукають по коморах „жучків“ і т. д. і т. п.

Секретар рішуче такі спроби відхилив і заявив просто, що на хуторах є стільки то тисяч зайвого хліба, що вони його приховали й не хочять продавати державі. РВК дав їм плянове завдання в дві тисячі пудів, що його вони й досі не виконали. Але після завтрього ця кількість хліба повинна бути на станції.

— Закони вам відомі, газети ви читаєте, за схов хліба знаєте, що буває, отже я пропоную конкретно обговорювати мою пропозицію!..

Дехто був почав:— „Та ми, та хіба, та ми не від того, щоб державі допомогти, а в тім, чого такі низькі ціни, немає вигоди, коли вже так, то краще ми пожертвуємо!“..

Секретар знову зводиться і коротко, але рішуче заявляє:

— От що, хлопці, жартувати ми покиньмо. Я зовсім не для жартів до вас приїхав, а по ділу. Моя пропозиція ясна: ви продаєте державі дві тисячі хліба. А хто скільки має продати, так от вам приблизний список. Перегляньте його, поправте, якщо треба, і передайте мені, а я передам до кооперації!..

Наступила гнітюча мовчанка. Секретар, бачачи це, сказав:

— Виберіть комісію й обговорюйте мою пропозицію сами!

Тільки він вийшов, галда у зборні знялась така, що такої „хутори“ ще з часу свого заснування не бачили. Збори скоро розкололись на дві частини. Менш заможні та середняки почали натискати на найстатечніших. Останні примушені були поступитись і через кілька годин секретареві вручили список, хто скільки зобов'язався вивезти хліба. А через два дні й хліб вивезли.

— З прапором чи без прапора! — сміються присутні.

— Ні, без прапора!

Я спитав, яка ж „мораль“ всього цього.

— А та мораль, — казали мені, що ми відкрили у них тріщину, розбили єдиний фронт. Дальшим кроком повинно бути — середняків-одрубників перетягти на наш бік. І ми певні, що цього досягнемо. А потім можна буде поставити питання і про ліквідацію самих одрубів.

IV

Глуха невеличка станція. Пізній вечір. Надворі б'є мокрий сніг. Одинокий лихтар бореться з темрявою, без надії її подолати. Сумно гуде вітер в дротах. За колією зараз же поле, де все потонуло в неосяжному мороці. Здається, що от-от звідтам виповзе потвора й поглине і станцію, і голі тополі біля неї, і кілька сиротливих будинків. Лихтар гойдається і тоді випліскує далеко світло, так що стають видні телеграфні стовпи, склеп, водотяг, колія. Потім темрява знову підпвзає до самого порога і все зникає в ній.

На поїзд доводиться чекати кілька годин. У станції, крім мене та буфетчика, немає нікого. Холодно. Крізь нещільно причинені двері прокрадається холоднеча, сидіти на лавці не можна, а в грубі не топлять, — отож і доводиться ходити з кутка в куток. Двадцять кроків в один бік, стільки ж у другий. Іноді міняю маршрут і починаю ходити кругом. Кілька реклям на стінах вивчив мало не на пам'ять, а час повзе волами.

Коли вже в ногах відчувається глухий біль, раптом відчинилися двері. Я повернувся і побачив кілька чоловіка, запарошених снігом, в кожухах і кобеняках. Подорожні, яким я зрадив. Вони з голосною розмовою поклали свої речі, пакунки, якісь згорнені рурами, папери.

Між ними я побачив одного, що показався мені знайомим. Він теж пізнав мене і простяг руку.

— Ви яким тут чином?

Я сказав, а потім, і собі, запитав, звідки він і що то з ним за люди.

— Ходімо, познайомлю. Це наші землевпорядники. — А, вказуючи на мене, одрекомендував: — Товариш із Харкова!

Землевпорядники, виявилось, були дружні й веселі хлопці, хоч серед них один був з сивиною і здоровезними козацькими вусами. Весь бронзовий, він безугаву говорив, пересипаючи свою мову дотепами.

Усі їхали з сел, де оце обговорювали проекти землевпорядження. Мій знайомий був представником однієї артїлі, що була крєвно зацікавлена в скорішому закінченні робіт коло землевпорядкування. Її мали відрізати землю в одному масиві.

— Ну як, вдалося?

Вусатий звів на мене свої банькуваті очі і сказав:

— Ой, що було, коли б ви тільки бачили! Три дні тривало обговорення проекту. Кілька разів думав, що провалять. Насилу ухвалили!

Я намагаюсь розпитати про деталі, як воно те обговорення відбувається, що селяни говорять, яка критика з їхнього боку чується, які пропозиції вони подають.

Один каже:

— Щоб проти виступали, то цього немає. Селяни зрозуміли, що так далі, як воно тепер є, бути не може. Та й то треба сказати, що два роки готувалися. Уся справа в тому, що коли доходить до остаточного затвердження проекту, то при цьому впливають тисячі протилежних інтересів. Наприклад, ми запроваджуємо шестипільну сівозміну. Уповноважені громади погодились. Поставили питання на зборах КНС, — пройшло. Скликали актив села, — теж пройшло. Давай скликати загальні збори громади, — от тут то й почалась катавасія!..

До школи зійшлося стільки народу, що мало стіни не розсілись. Землемірам довелось проєкта повісити високо на стіну, щоб всі бачили, самім злізти на стіл і звідтам давати пояснення.

— Почали ми в суботу об одинадцятій ранку й сиділи до півночі. У неділю почали роботу о десятій ранку і скінчили о дванадцятій ночі. Лишилися деякі формальності, але в понеділок довелось розпочинати дискусію наново!

— Чим же викликається така дискусія?

— Ясно чим. Землевпорядження — це ж повна ломка господарства. І тут кожний селянин підходить до проєкту зі своїм власним масштабом. А чи забезпечено його інтерес, а чи не загубить він чого? Переговорити їх, погодити ці сотні окремих інтересів, — це найтрудніша штука в нашій роботі. А потім же треба вбити кожному в голову, для чого запроваджується просяпний клин, яка користь від нього, чому ми на ньому напоягаємо і в якому напрямкові доведеться далі будувати своє господарство. Згодьтесь сами, що землевпорядження надто глибоко зачіпає селянина, а звідци оте надто обережне ставлення і до самого проєкту. Проте, така критика буває навіть і корисна, бо селяни часто подають дуже цінні зауваження. Правда, буває і

протилежна агітація, ворожанам, але вона, як правило, немає успіху. Селянство в своїй масі зрозуміло, що землю треба впорядкувати!

— Земля порядку потребує! — це вже не голе гасло, це настирлива життєва потреба. Селянство розуміє, що на старій трьохпольці далеко не в'їдеш, але тут виникає друге питання:

— Чи не будемо ми, часом, на піску?..

Мені вже в другому місці доводилось говорити про те, що іноді землевпорядження не вносить тих глибоких змін у селянське господарство, що з ним їх зв'язують. Прекрасні пляни лишаються на папері, запальні промови агрономів і передовиків-селян забуваються, а рутинна, звичка, предківська господарка часто дають рецидив. Найлегше йде діло в районах цукроварень, бо там буряковий клин має своє довліюче значення. Очевидна річ, що чим далі йтиме охоплення промисловістю окремих галузів сільського господарства, — що вже й накреслили наші провідні органи, — тим ми скоріше переборемо і рутину, і предківські засоби господарювання.

Але ніяк не можна звужувати гасла „земля порядку потребує“ одними межами й стовпами. В теорії це ясно, але на практиці справа далеко стоїть від ідеалу, що його накреслює агрономія. Агрономія давно засудила толоку, як шкідливу й збиточну річ, як розкіш, що лягає на селян великим тягарем.

Коли я був на районі, то селяни часто скаржились мені на те, що от, мовляв, толоку забороняють.

— А на що вам толока?

— А худобу де будемо пасти?

— Заведіть трав'яний клин, а корову або дома тримайте, або на прикорні, як то у путніх господарів у нас і закордоном водиться!

— Таке ви говорите, що ми ще й не чули!

— Ото ж то й біда, що ви не чули. А от ви спитайте у свого агронома, він вам те ж саме скаже!

— Ні, нам це не підходить!

— Та ви ж розумієте, що у вас третя частина землі гуляє!

— Та це правда. Оп'єть же, куди худобу вигоняти?

От вам і плутається дядько між цих двох сосон, а як такі сосни в нього трапляються мало не на кожному кроці, то й виходить велика плутанина.

Проблема кормів для села має першорядне значення. Не можна терпіти далі такого стану, коли ми годуємо худобу хлібом, коли у більшості селян хватає паші тільки до половини березня, — та хіба мало питань?

— Земля порядку потребує! — це значить змінити підход, добитись від неї, щоб вона давала максимум того, що може дати.

Веселий землемір казав:

— У мене був „одрубний“ настрій. Уперлись і ніяка сила. Довелось відкласти на деякий час і довбати селянам, чому саме

їм не можна, не вигідно виходити на одруби. Це ж смерть для них!

І справді, коли розбивка землі, як кажуть селяни на „руки“ з наближенням поля до користувача, відкриває перед окремими селянами перспективу різних суспільних форм господарювання, тобто єдиний можливий спосіб вийти на широкий соціалістичний шлях, — то одруб засуджує його на нидіння. Майбутнє не за одрубом, а за комуною, — це ясно.

Що це ясно, видно з того, що глитайство веде шалену агітацію і проти землевпорядження, намагаючись його всіляко затримати, зірвати, загальмувати і ще більшу агітацію веде воно проти колективних форм сільського господарства.

У селян з землевпорядженням зв'язано дуже багато надій. Ми повинні ці надії реалізувати. Щоб земля наша буйно родила. Щоб колосилися тисячі десятин прекрасним хлібом. Щоб селянин знав на що хворіє земля, яких ліків вона вимагає.

Ми робимо сейчас величезну революцію. Земля вимагає культурного господаря. Виховати його, виховати піонерів „нової землі“ — ось настирливе, невідкладне завдання, що чітко змальовується на загальному фоні нашої культурної революції.

Цього нового господаря може дати тільки колективна праця, що разом з наукою і технікою зовсім змінять обличчя нашого села...

V

Весна!.. По ярах та балках гримить вода. Річки розливаються і левади перетворюються в якісь своєрідні сельваси, де дерева стоять майже наполовину в воді. Лисніє чорним рілля. Над полем ключчям волочиться туман. Крізь хмари ледве пробивається жовтим промінням сонце. На шляху порожньо. Пора така, що, як кажуть, — ні возом ні саньми.

Чорним полем, що впирається в опалове небо й горбиться одинокими могилами, важко перелітають ворони. А то цілою галасливою зграєю здіймуться граки, розсядуться по межах і проводжають вас розумними очима.

Тихо, порожньо, самотньо. Але ось дорога круто повернулася вниз. По лощині, бурхливим потоком несеться жовта каламутна вода, воза кидає на проваллях дороги збоку на бік, коні, обережно ступають, щоб часом не провалитись у якусь ковбаню.

Показалось село. Зелень садків не ховає його убогости, — руді стріхи, облуплені окола. На вулиці ні душі, — все по дворах та по хатах. Тільки на вигоні дрімають кілька селянських шкап. Усе чекає на сонце, коли його благосне проміння обсушить землю, і розжеє товсту запону хмар. І тоді земля дасть свої животворчі соки рослинам. Тоді село заворушиться, а тепер воно дивиться підсліпуватими вікнами на поле, що простяглося генген в якійсь сумірній задумі.

Але що це? Над селом тихо, неначе здалеку, розноситься великопісне подзвіння: бам!.. бам!.. бам!.. Ви з цікавістю повертаєтесь до церкви і не бачите нікого, крім старого сторожа, що раз-у-раз смикає за віршовку. Людей немає, в огряді порожньо, як у пустелі. Ось показався в чорній рясі піп і пройшов до церкви. Дзвін замовк. І знову тиша. Тільки веселий гомін весняної води стоїть. Неначе дзвонить сама земля.

Сейчас „великий піст“ і на селі цікаво спостерігати, як умирає релігія. Я свідомо вживаю слова „вмирає“, бо інакше не поясниш точно того процесу, що оце тут відбувається.

Якийсь герой із простого народу в одного письменника каже: — Як я ненавиджу бога?.. Але як я іноді його люблю!..

Чи не наклеп це на простий народ? Коли спостерігаєш тепер село, то переконаєшся, що ні любови, ні ненависти,— бо там, де любов там і ненависть буває,— у селян до бога не було, а вся релігія полягала в отому, „так годиться“ та ще в поліцейській ломачі, що заганяла силоміць людей до церкви. І як тільки та ломака зникла, як число „вірних“ стало катастрофічно падати.

В Драбові я в перші тижні посту міг з вікна райвиконкому спостерігати за церквою. Бамкає, бамкає дзвін, але людей іде до жалюгідного мало. Тільки старі, засохлі мохом діди й баби— більше нікого. А колись це були дні „великого покаянія“; народ тоді густою хмарою сунув до церкви, і для попів піст був справжніми жнивими.

Я не можу сказати, що основна маса села свідомо не вірить в бога. Я навіть певний того, що в багатьох головах зрідка виникає питання:— „А що, як він є?“ — Але що селянство в своїй масі ставить до бога й до церкви байдуже, то це факт, а піп навіть у тих, що ще продовжують вірити, не користується ніякою повагою і викликає іронічні посмішки.

Щодо посту, як певного релігійного обряду, то його теж село не дотримується, а звідци один крок до скептичного ставлення до релігії, до „гріха“.

Попівство, розуміється, з усіх сил пнеться, щоб „святість“ посту зберегти. Даремні зусилля.

Отже, лави „вірних“ катастрофічно рідшають, церкви стоять порожні. Піст настав, тільки не для парафіян, а для попів.

За старих часів, розуміється, проти всякого такого „скоромника“ й „неговільника“ піднімалася на ноги вся місцева поліція. Його викликав піп для „братського усовещання“, а потім кликав урядник для допиту вже іншого порядку. Таким чином, „поліція духовна“ і поліція звичайна були так зв'язані, так зацікавлені в спасінні душ, що хоч-не-хоч, а до раю таки їх заганяли. Тим, хто не вірував, а такі хоч зрідка, а серед селян траплялись, доводилось глибоко заховувати свої переконання, або як „неблагодійним“, готуватись до переходу на

„казенну квартиру“, бо там, де було безбожництво, там була і „крамола“!

Тепер, коли духовні пута впали, село стає геть все безбожницьким. У масах відбувається колосальна психологічна революція, — я не побоююсь сказати, що багато селян просто соромляться ходити до церкви, бо сільська опінія виросла, що на такого віруючого починають дивитись підозріло або як на якогось чудака. Навколо церкви купчаться ще глитаї, а біднота та середняки починають рішуче повертатись до сельбуду.

Це на нас покладає величезні й відповідальні завдання. На одинадцятім році революції ми серйозно заговорили про культурну роботу серед мас. Але подивіться на наші сельбуди та хати - читальні й подумайте, чи придатні вони для серйозної культурної роботи? Здебільшого це ще й досі „безпритульні“ приміщення, у них немає кімнат ні для гуртків, ні заль для лекцій та зібрань; підлога часто в ямах, запльована, в кутках купи сміття, стіни обшарпані, книжок, газет, журналів мало, а то й зовсім немає. Величезний потяг до знання вони не можуть задовольнити. Не можуть вони бути й світлим відпочинком для селян, що могли б зимою з своєї тісної задушливої хати піти десь і посидіти в культурній обстанові, послухати лекцію, почитати книжку або просто погомоніти з сусідою.

Ми повинні вже тепер розробити плян, щоб у кожному районі був, принаймні, хоч би один зразковий сельбуд, з гарною книгозбірнею, залем для лекцій, з постійною виставкою з природознавства та сільського господарства.

Ми повинні змобілізувати всі активні сили села, що їм дорогий новий побут, нове життя і вже на цьому ґрунті розпочати боротьбу з усім старим, в тому числі з богами і з церквою.

На селі релігія вступила в фазу свого присмерку, це певно, в цьому немає сумніву. Але коріння її ще не вирвано, вона глибоко коріниться в самій економіці села. У перебудові тієї економіки сельбуди повинні відограти значну роль, як пропагатори нового.

Над кожним селом все ще панує висока дзвіниця церкви. Треба, щоб цього було поменше. Треба, щоб панували щогли радіо, щоб замість блиску хреста маяв червоний прапор!

Присмерк богів!.. Але цей присмерк може тривати довго. Наше ж завдання подбати про те, щоб цей присмерк поскоріше заступив би буйний соняшний день і щоб замість великопостного подзвіннтя, замість гугнявих і незрозумілих церковних молитов залунали радісні й веселі пісні праці!

Березень - квітень 1928 р.

Драбів на Прилуччині

НАШ МАРСЕЛЬ

1789 року російське військо дійшло до Чорного моря. У своїй експансії воно наткнулось на невеличку турецьку фортецю Хаджібей. 14 вересня того ж року маркіз де-Рібас, що командував загоном, — маркіз із французьких емігрантів, який втік від гільйотини до дикої Московії, один із тих дворянських консквідаторів, що продавали свою шпаду кому тільки охота була її купити, — взяв штурмом Хаджібей і підняв над ним російський прапор.

Так пише офіційна історія. Неофіційна ж зберегла кілька переказів про те, що Хаджібей, власне, взяв не де-Рібас, а запорожці, що втікли сюди після зруйнування Січі й жили під охороною мурів турецької фортеці, не бажаючи йти „ні під турка, ні під бабу“. Ця ватага зайдиголів, що її тягло пограбувати багату турецьку факторію, одної ночі й вирішила всю справу. Де-Рібасу лишилось тільки взяти те, що само пливло до рук.

Кілька років Хаджібей лишався руською фортецею і вартовим пунктом, що з нього було зручно стежити за турками. Та проте, під захистом руських багнетів ішла швидка колонізація краю. Поміщики — польські, руські, французькі вельможі, вигнані із своєї батьківщини революцією, недавня запорозька старшина, що за „ласощі нещасні“ продала вольності свого народу, морські корсари, що шукали служби в Катерини, різного роду авантюристи і просто злодії, — всі сараною сунули сюди і займали величезні обшари вільного до цього степу, переводили сюди кріпаків, закріпачували вільне населення і клали початок „благосостоянню края“, як сказано в одній місцевій хроніці.

Господарство було зернове й обставини вимагали збудувати на узбережжі Чорного моря порт, через який би те зерно можна було вивозити до Європи. Де-Рібас узявся енергійно про це (за пристойну мзду, скажемо в дужках, що її обіцяли йому дати місцеві купці та поміщики) клопотатись перед Петербургом і 1794 року „воспоследовал“ рескрипт про заснування в Хаджібей морського порту, а через рік після того і сам Хаджібей було перейменовано на Одесу.

Перші кроки нового міста були тяжкі, а божевільний Павло І мало зовсім не ліквідував його; долю Одеси врятували три тисячі помаранчів, що їх одеські купці догадалися післати цареві. Помаранчі найшли „зелю отменными“ і цар дав місту 250000 карбованців; з того часу й пішла жити Одеса. До міста зліталось багато людей, охочих до легкої поживи. Засобами не гребували, пам'ятаючи, що гроші не пахнуть, а місцевий „бонтон“ чи не перший давав приклад того, як треба робити гроші. Одеса, може, була єдиним місцем у нас, де спритні ділки робили гроші, буквально, з повітря.

Заселення Одеси „руським елементом“ почалось з того, що салдати де - Рібаса вкупі з чубатими запорожцями громили околишні татарські аули і крали, а то й просто силою забирали, у них жінок. Місцевий історик з цього приводу зазначає: — „Але чого не було за тих часів хорошого й поганого!“

Прекрасно, на думку того ж історика, проходило і побудування порту, — „і от в Хаджібеї закипіла робота, — пише він, — мешканці околишніх сіл, татари і малороси, дружно з салдатами залоги, взялися за здійснення великої місії Катерини“.

Що перші кроки одеської буржуазії були ознаменовані розгромом і грабунком татар, селян і козаків, що осіли на землях раніше, ніж прийшли ці „шукачі золота“, то про це, звичайно, наш історик нічого не говорить. Але Одеса саме на грабункові виросла і багатіла; на страшній примусовій праці покріпаченого й поневоленого населення і збудовано її першого порта.

Старі одесіти любили Одесу і не любили своєї історії. Цитований уже нами історик прямо говорить, що одесіти не знали історії свого міста. Ми співчуваємо істориків, але гадаємо, що негативне ставлення одесітів до історії пояснюється тим, що це не зовсім ходкий крам. З історії не зробиш грошей та й, взагалі, це не комерційна справа. І потім, кому цікаво, як складались мільйонні капітали. Раз у вас є гроші, то за них можна все купити, навіть історію.

Але свою Одесу одесіт любив, — любив ніжно, по-синовньому, пристрасно, до нестями. Вельможі Катерини називали Одесу „південною Семірамідією“, Одеські негоціанти, банкіри і, взагалі, ділки, з гордощами й пихою величали Одесу „наш Марсель“. Але, крім цих, так би мовити урочистих імен, в Одесі було ще третє ім'я, інтимне й зрозуміле для кожного тубільця — „Одеса-мама“.

І справді, стара Одеса, як пишногорода дебела матрона, покоїла на своєму лоні багато декого. Та вона була ласкавою матрою, тільки до тих із своїх дітей, що не роздумували над мораллю, а робили гроші. О, для таких Одеса справді була матрою, доброю, щедрою, навіть надто щедрою. Але коли ви не вміли робити грошей, то для вас не лишалось і краплини ласки у „Оде-

си-мами“, ви були для неї сином-невдахою, за якого вона червоніла й соромилась. Ви могли померти на її прекрасно брукованих вулицях і вона й бровами не поведе. Нездатних дітей, що не знали тайни того, як робляться гроші, „добра мама“ викидала на брук, гнала на Молдаванку, цю одеську кльоаку, а колись раніше на Чумну горку, на Пересип, в порт, в шинки. Ви були тільки приступкою, щаблем для хитріших, спритніших і дужчих.

Порт, тяжка робота, гонитва за копійчаним заробітком, життя надголодь — оттака була участь цих пасербиків „Одеси-мами“; вони падали від непосильної роботи; для їхніх дочок були широко відкриті двері шинків на Молдаванці, і двері підозрілих притонів, де матроси всіх широт і довгот, вирвавшись на кілька годин із суворого полону моря, в п'яному чаді намагалися убити свою тугу за твердою землею. На блискучу, строкату, шумливу й галасливу Дерібасівську вони могли вийти хіба вночі. З пишного стола „Одеси-мами“ для них не падало навіть і крихот.

Зате, коли ви мали хорошу хватку і сміливість, коли ви зафрактували кілька пароплавів, то перед вами розступалась вся Дерібасівська, а в кафе Фанконі вам уклінно подавали стільця. А коли, боронь боже, у вас болів живіт і це псувало вам настрої,— бо це перешкоджало обдумувати вам біржеві комбінації,— то чутка про це моментально облітала все місто,— і порт, і Дерібасівська, і темні підвали, і підозріли нетрі міста, куди теж ваша влада досягала, — все починала бити пропасниця.

Шепотом передавали один одному:

— Такий то сьогодні сердитий!..

— Чекайте бурі... За цілий ранок жодної операції!..

— Погані звістки з Марселю!..

— Ша!.. На Середземному морі шторм!.. В Індійському океані ураган!.. У Китайському морі тайфун!..

..Одеса своєю економікою, своїми обігами, своїм портом, своєю фінансовою міццю була третім містом в колишній Росії. Вона, справді, була „Марселем“ для величезної області, її портом, її виходом в море. Свої помацки у вигляді морських ліній вона простягла до Америки, Ліверпуля, Гамбургу, Суецу, далі до Індії, Хіни, Японії і аж до далекого Владівостоку. В її порту майоріли вимпели кораблів всіх націй. Грошима й біржевим ажитажем було насичене саме повітря Одеси.

Але основним джерелом прибутку, кров'ю, що давало життя Одесі,— була пшениця, наша золота степова українська пшениця. Золотим струменем текла вона з усього Правобережжя до Одеси і з тихим шелестом сипалась у глибокі темні трюми пароплавів, що потім важко відпливали до всіх портів Європи.

Десятки, сотні тисяч людей працювали для „Одеси-мами“. А вона, розсівшись на березі моря, купаючись у синіх хвилях

його, випромінюючи електричним світлом, видихаючи в південну ніч випари своїх кльоак, танцюючи по ресторанах і шинках, пишаючись своїми кокотками, загірбала золото.

Їй не було діла ні до поту, ні до злиднів тих, хто працював на неї. Вона торгувала всім. В знаменитому кафе Фанконі операції доходили до 15 мільйонів на день. Там купували й продавали все... аж до живого товару включно. Останній був крупною статтею одеського експорту.

Проте, цей портрет Одеси не повний. Крім Одеси біржової, крім „Одеси - мами“, міщанської й продажно́ї, як портова проститутка, існувала Одеса інша.

1905 рік. На горизонті показується „Потьомкін“. „Одесу - маму“ охоплює переполюх, страшенна паніка. А Одеса пролетарська, Одеса робітничка вітає червоний панцерник, вона на поклик його відповідає хвилею страйків, вона вирує й пробує свої сили.

Ми розуміємо той чисто звіриний страх одеської буржуазії перед революцією, що охопив її тоді. Можливо, що вона тоді пригадала собі тінь Степана Халтуріна, що за чверть віку до цього сконав в Одесі на царській шибениці. Тінь та для „Одеси-мами“ не віщувала нічого хорошого.

Потім павза на цілих дванадцять років. 1917 рік. Шквал революції піднімається все вище. Політичний барометр не віщує для буржуазії нічого доброго—можна чекати справжнього шторму, а то й урагану.

До морських штормів одесіти привикли, вони їх не дивували, морської хвороби не викликали й голова від них не паморочилась.

Але шторм революції! Яка неприємна історія! Що за паскудна погода! Який дужий вітер! Бррр! І для чого? Чому? Хіба так погано жилося? Хіба „мама“ не давала кожному того, чого він бажав і на що заслуговував? І потім, порт, порт, порт!.. Що буде з портом? Ні, революція зовсім не до речі й до того ж неприємна річ! На ній не зробиш гешефту. І звідки взялися ті осоружні більшовики? Адже спершу революція була тихеньким ласкавим бризом. Що й говорити, „душка“ Керенський куди кращий від царських бурбонів! І раптом, більшовики з своєю вимогою диктатури! Ні, погода остаточно починає псуватися! І, очевидно, надовго!

А події біжать як у калейдоскопі. Керенський, гайдамаки, Центральна Рада, есери, есдеки, дума, балачки. І чутки, чутки, чутки!.. І більшовики!

З усім „Одеса - мама“ ладна була помиритись. Тільки не з більшовиками, Тільки не з ними.

А шторм все міцніє. Потім він переходить в бурю. Хвиля високо піднімається і от - от залле місто вода. А на хвилях колишеться Жовтень. Пересип—хазяїн положення. Усе звичне пішло сторч головою. Кінець!..

— Варягів, варягів!..

Варягів якраз на той час не оказалось. Вони були заняті тим, що намагалися один одному перегризти горлянки і задущити. Над усією Європою стояв гуркіт важких гармат, отруйно на ланах Франції повзли гази, люди тисячами падали під олов'яним дощем. Європа сама себе розстрілювала й нищила.

У цей час Центральна Рада, яку „Одеса-мама“ теж не долюблювала і часто поруч, не розбираючись в чім справа з більшовиками ставила з генералами німецькими та австрійськими переговори повела і, як колишні новгородські слов'яни, говорила:

— Земля наша велика і обільна, але робітники й селяни не хочуть більше ходити в капіталістичному ярмі, наслухавшись облудних більшовицьких промов. В країні анархія, нас вигнали. Проженіть більшовиків і володійте й правуйте країною нашою!..

Генерали зважили й вирішили, що справа вигідна. І рушили.

Німців і австрійців зустрічали квітками й банкетами, як спрвжніх визвольників. „Одеса-мама“ на той час підфарбувала свої досить вже приношені принади й вітала німецьких ляйтнантів з виключною гостинністю. Переможцям дають все, поступаються навіть кокотками. „Одеса-мама“ не протестувала. Аби тільки більше не повертались оті.. більшовики.

Кілька місяців спокою. Німецька імперія така непохитна. За кайзерівськими багнетами так спокійно. Леле! То тільки перерва між двома штормами! Біржа загубила свій прекрасний нюх, що досі їй ніколи не зраджував. На цей раз шторм вибух у Північному морі. Гранітна імперія раптом захиталась... Упала... Одесу охоплює страшна лихоманка орієнтацій. Петлюра... Румуни... Денікін... Власний уряд... Антанта...

Шамотнява, спекуляція, телеграми про допомогу проти „варварів“, пакування, знову надія, знову пакування.

Віддих полекшення... Проходять галантні французи... Переможці німців... Цивілізовані друзі... Генерали, „герої“ Марни й Вердена, де вони поклали во славу підтоптаной Маріянни сотні французьких робітників і селян, виступають в ролі рятівників культури... Промови... Квіти... Гучні бенкети...

Удар стека по товстих щоках „Одеси-мами“. „Лицарі“ третирують „маму“. „Рятівники“ поводяться в Одесі як у африканській кольонії. Вони не терплять ніякого спротиву. Все „наше“.

А в запіллі працює ревком. Серед французьких салдатів шириться пропаганда. Даремно темними ночами контр-розвідка розстрілює. „Хвороба“ шириться. Революція незримо вітає над вулицями, над казармами, над суднами.

І одного бурхливого весняного дня французькі генерали поспішно „драпають“ в море, покинувши одеську буржуазію на призволяще.

... Я ходжу туманними вулицями міста,—бо зараз осінь і з моря на місто насувається білий туман. Як усе перемінилося! У Фанконі міститься їдальня харчотресту. Знаменитий „Гамбрінус“ забитий дошками. На Дерібасівській ви не побачите ні фінансових тузів, ні пишних кокоток, що ними так колись пишалась Одеса,—проте, на сором нам, дуже багато так званих „дерібасівських барішень“.

Юрма сіріша, але простіша й спокійніша. Повітря свіжіше.

Дехто з знайомих одеситів дивується, чому я гнилої осені до них приїхав.

— Ви літом приїздіть... О, тоді Одеса зовсім не та!.. Вона тоді прекрасна, вічно юна!... А тепер, ніякого вражіння!..

Я хитаю головою:

— Місто прекрасне!..

Співбесідник оживає.

— Бачите, навіть тепер!.. А от на весні!.. Море, курорти, порт!..

І починає перелічувати, чим багата Одеса.

Я йду на бульвар Фельдмана. В порту порожньо, тихо, мертво. Важко б'є вода об мол. Темно колишеться водяний простір. Над ним волочуться важкі сірі хмари. Зрідка зривається вітер.

Роки революції, бльокади, інтервенції не минули даром. За це місто молода Республіка Рад билась кілька разів. Тепер вона твердо стоїть на ногах. Порвані зв'язки поволі відновляються.

Мине ще кілька років. Країна набере сил. А коли набере сил, то оживе й Одеса, наш Марсель, тільки тепер уже радянський.

І тоді її кораблі повезуть славу і казку про республіку праці далеко за сині моря.

Листопад 1928 р.

СПЕКА

I

Місто в степу

Время летит и в полете своем
Все постепенно меняет

.
Где, разбегаясь, степей краса
Сенью своей укрывала
Орды татар, там, творя чудеса,
Город культура создала...

На дворі серпнева спека. Степ дихає Сагарою, по степу стоять міражі, над степом чисте голубе склепіння неба, серед степу місто, що задихається в духоті. Немає ніякої охоти йти на вулиці й люди, позачинявши віконниці, сидять вдома й чекають на вечір, що приносить хоч маленьку прохолоду.

Я держу в руках книжку „Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин“. Цю книжицю я виудив у одного місцевого букініста години дві тому й тепер з нечев'я перегортаю її. В кімнаті напівтемно, але крізь щілину у віконниці падає промінь і можна читати. Отож мій погляд падає на рядки, що наведені вище. Належать вони перу невідомого місцевого поета Н. Фонберга, співробітника „Елисаветградских Ведомостей“. Ці рядки він зачитав 17 травня 1893 року на урочистому бенкеті з приводу відкриття міського водогону. Муза Фонберга щодо фантазії вбогенька і досить своєрідно розповідає вона про „культурну місію“ цього міста в степу. Наприклад:

Годы летели, юнный город мужал,
Верный прогресса глаголу;
Слово „вперед“ он девизом избрал,
Создал больницу и школу,
Создал газету свою, телефон,
Ныне ж, в сей день незабвенный,
Нами сейчас с торжеством освящен
Водопровод воделенный!

„Водопровод вожделенный“ — це прекрасно сказано! Але цей вірш не позбавлений і громадських мотивів, бо, як це видно із дальших рядків, між „батьками міста“ йшла серйозна боротьба за водогін. Роблячи реверанс на адресу тих, хто ратував за водогін, поет пускає таку парфянську стрілу в тих, хто —

.. В тупоумье коснея,
Делу дарил неприязненный смех,
Лишь водовозов жалея...

Отже в уяві нашого поета Єлісавет 35 років тому був справжнім форпостом культури в „дикому“ степу, адже ж він був вірним „прогресса глаголу“. Проте, на це формулювання можна пристати тільки з великими обмеженнями.

Вісімнадцятий вік в історії Росії відзначається великою експансією руського торговельного капіталу. Після того, як цар Петро прорубав для нього „вікно до Європи“ над Балтикою, руський капітал всі свої зусилля зосередив на південь, щоб так або сяк стати твердою ногою на берегах Чорного та Озівського морів.

Наступ купецької Москви довго не давав наслідків і для завоювання Чорноморського побережжя понадобилась ціла сотня років. Почате царівною Софією, воно закінчилось за Катерини.

Великою перешкодою на цьому шляху до Чорного моря була Україна, що в особі своєї старшинської верстви боролась проти того, щоб Москва загарбала українські та чорноморські степи, бо вона сама прагнула використати їхні величезні багатства. Ми знаємо, що між Москвою та Україною точилися довгі суперечки про залюднення степів. У цій боротьбі проти загарбницьких зазіхань Москви українська старшина майже завжди мала на своєму боці спільника в особі Запоріжжя, якому, фактично, ці степи належали й де були розкидані запорозькі паланки та куріні. Приборкати Запоріжжя, щоб цим самим розчистити собі шлях до Чорного моря, — таке було чергове завдання Петербургу.

У світлі цих загальних міркувань стає зрозумілим і виникнення міста Єлісавету, тепер Зінов'ївського. 11 січня 1752 року іменним указом цариці Єлісавети на р. Інгулі, серед степу, справді, тоді дикого, була закладена фортеця. Фортеця ця стояла на кордоні запорозьких зимовників і недалеко межі турецьких та польських володінь. Головне призначення фортеці було стежити за запорозькими та гайдамацькими ватагами, що завжди вештались по степу. Часи ті були дуже неспокійні. Народній селянський рух під ім'ям гайдамаччини та коліївщини набирав все ширшого й грізнішого змісту. Він бував не тільки на Правобережжю, але погрожував перекинутись і на Лівобережжя, в Гетьманщину.

Як це непокоїло тодішній Петербург, видно з того, що він вживає цілої низки заходів оборонного характеру. Про діяльність

гайдамацьких ватаг дізнаємось з одного наказу до начальника залоги, де сказано, — „що за скаргами польської сторони гайдамаками з 4 грудня 1750 року 19 листопада 1757 року обивателям Брацлавського воєводства від них, гайдамаків, приключено всіх збитків на чотири мільйони двісті дванадцять тисяч золотих, людей різного стану вбито триста п'ятдесят дев'ять чоловіка, та пограбовано два костьоли, церкву, сорок міст і сто дев'яносто сіл“. Указ кінчався тим, що начальникові залоги приписувалось — „о приложении особенного старания к искоренению гайдамаков“.

Отже, роля і завдання цієї фортеці були цілком ясні; ось чому, коли маніфест Катерини радісно сповістив, що — „Сечь Запорожская разрушена с истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков“, — роля фортеці св. Єлісавети була скінчена. Місто, мовляв, вступило в мирний період свого життя.

Зінов'ївське (колишній Єлісавет) пережило цікаві етапи в своїй історії. Довгий час воно було центром військових поселень на Херсонщині; пам'ятником цього періоду залишились прекрасні корпуси військової школи. Саме місто лежить в центрі важливого с. - г. району, що продукував у старі часи, головним чином, пшеницю та ячмінь. Це тут Карпенко - Карий спостерігав своїх типів, щоб потім зафіксувати їх у своїх творах. Край швидко розвивався. 1891 р. обіг торгівлі й промисловости доходив до 7 млн. карбованців; 1900 р. до 15,6 млн. крб.; 1910 р. до 24 млн. крб. Головними предметами торгівлі були — зерно, борошно й худоба.

Поруч із цим швидко зростає й місто та місцева промисловість. 1912 року було вже десять заводів, — між іншим і завод Ельворті, відомий колишній Україні, тепер „Червона зоря“ — один з найбільших заводів с.-г. машинобудування. Одно слово, перед війною Зінов'ївське було дуже важливим господарським, промисловим та торговельним центром на нашому півдні.

Минула імперіялістична війна, одшуміли грізні роки війни громадянської. Країна, а з нею і Зінов'ївщина взяли до мирної роботи. Роботи для нової влади було безліч, але вона успішно впоралась з основними завданнями. П'ятирічка округи намічена широка, вона внесе істотні зміни в усю економіку краю, особливо в сільське господарство.

...Одного погляду на місто досить щоб пізнати в ньому колишнє військове поселення. Місто розкинулось на лівому березі Інгулу; вулиці рівні, але вузькуваті, будинки кам'яні, вулиці брукувані; і на всьому сірий колір припалого пилу.

Місто робить дуже складне вражіння. Зінов'ївське печатка до революції жило торгівлею; навіть і досі ця гендлярська печатка не зовсім стерлась з його обличчя.

Старожил із комерсантів, похитуючи головою і причмокуючи, з неприхованим жалем у голосі вам скаже:

— Ой-ой-ой!.. Ух, які тут діла творились!.. Які діла!..

І тут же на пучках перелічить вам прізвиська всіх місцевих мільйонерів, а в окрузі імена багатих поміщиків та глитаїв.

— Я вас питаю, де воно все це поділося?.. Де воно поділося?..

Перші роки неп'ї викликали серед всього цього люду, що його революція вибила із спекулятивної колії, велику метушню. Здавалося, що настали знову часи, коли можна було „робити гроші“. Проте, це були, як один передімною висловився, „облудні надії“. Розвиток соціалістичного господарства і кооперативної торгівлі все більше звужував поле діяльності „приватної ініціятиви“. З усім приватна ініціятива ладна була погодитись, тільки не з цим. Один мій співбесідник, будучи в ліричному настрої, признавався:

— Ви думаєте, я не розумію комунізму?.. Чудесно розумію! Я вам скажу так—це висока, прекрасна, шляхетна ідея!.. Да-да-да!.. Але дозвольте!.. Ленін якось сказав:—„У Росії є лише три комуністи—Ульянов, Ленін і я! Ви, мабуть, розумієте, проти чого я це кажу?.. І потім, чому так зразу?.. Кому воно там так не терпиться?.. Хай би мене покликав товариш Сталін, я дав би йому хорошу пораду!..

Увесь ваш вигляд являє знак запитання. Співбесідник, витримавши потрібну павзу, провадить далі:

— Я б йому сказав: „Товаришу Сталіне! Зробіть так, щоб всім було добре!.. Не треба зразу!.. Куди нам поспішати?.. Тихше їдеш, далі будеш!..“ Їй-богу, так би й сказав!..

— Та радянська влада до того й веде, щоб усім було добре!

— Я розумію!.. Ви думаєте, я не розумію?.. Кому ви говорите? Я ж не маленький!.. Слава богу, колись робив діла!.. Ух, які діла я робив колись!.. Ви не повірите, коли б я вам розказав!.. Комунізм, кажете? Вірю! Правильно! Тільки позвольте сказати!.. Тільки не тепер!.. І не з нашим народом!.. Це вам говорить стара досвідчена людина!.. Так-так!.. Я знаю, що кажу!.. Народ спершу треба привести до свідомости!.. О! А тоді й запроваджуйте комунізм!.. Без цього марна праця!..

— Через скільки ж років, по-вашому, можна буде запроваджувати комунізм?

— А я знаю!.. Тільки не тепер!.. Тільки не тепер!..— енергійно підкреслює він.

— Ну, а все таки? Років через п'ятдесят можна?

Заперечливе хитання головою:

— Мало!

— А років через сто?

— Теж мало!

— Тоді, може, через п'ятсот?

— О, це так! — і ми обидва сміємось з цього, як з дотепного жарту.

Потім ви закидаєте сачок.

— До речі,— кажете ви,— Мекдоналд те ж саме говорить! Удар розраховано правильно. У нього радісно поблискують очі, а з уст мимоволі виривається:

— То я вам скажу так: Мекдоналд не дурний чоловік!

Звідки той кольосальний інтерес до політики, що спостерігається в колах цих „колишніх ділків“.

— Ми не політики, ми тільки комерсанти! — говорять вони. Але це тільки маскування.

Розуміється, цей інтерес специфічний. Скажемо, події на хінсько-східній залізниці ці люди коментують надзвичайно жваво. Мене, наприклад, весь час питали:

— Скажіть, буде війна, чи ні?

— А вам хіба не все одно?

— Ну, все таки!.. Ви ж розумієте!..

Я розумію. Бо в очах читаю затаєну думку: на випадок війни, чи витримає соціалізм цю боротьбу, чи не витримає? І що тоді буде?

Колишній ділок на це вам своєї відповіді не дасть. Навпаки, він навіть розпишеться перед вами в своєму радянському патріотизмі. Це зрозуміло. На всяких здогадах та подіях за ці роки революції він здорово попик собі пучки. Звідци надзвичайна обережність у висновках, навіть у своєму колі. Пророків тепер серед цих тверезих людей немає. Вони вивелись і за їхні прокування ніхто й ламаного шеляга не дасть.

...Те, що стара душа відлетіла від міста, помітно на кожному кроці. За старих часів воно було розподільником краму на цілу велику округу, комерційним посередником, кредитним центром,— і так далі і тому подібне. Конкуренція „приватної ініціативи“ надавала містові вигляду метушливого мурашника; дев'ять із десятиох мешканців намагались „робити гроші“; правда, встигали в цьому далеко не всі, але метушилися всі.

Тепер коріння приватної торгівлі підтяте; зі зростом соціалізму торгівля набуває характеру плянового постачання населенню промтоварів. Ні метушні, ні посередників не треба. Колишні комерсанти, не зважаючи на дванадцять років революції, ніяк не можуть собі взяти цього в толк. А втім, хіба нам це болить? Що нам до них?

Місто зовсім мало має зелені. Був тут, кажуть, чималий сад, але в революцію він пішов на дрова. Сонце за день так нагріває камінь будинків і брук вулиці, що стає нічим дихати. Навіть вночі спека не спадає. Не місто, а якась піч огненна.

Ігул малий мілкий, увесь узявся зеленим баговинням. Звичайна степова річка, що весною шумує, руйнує, а влітку її вільно курка

перебрідає; аж не віриться, що за давніх часів ця річка спустошувала цілі квартали.

Вулиці всі зриті; пліти на пішоходах зірвані; каміння валяється купами, так що в темряві можна дуже легко поламати собі ноги,— провадять ремонт; на околицях попід тинами буйно поросли бур'яни.

Брудно. Брудно на вулицях, брудно в крамницях, брудно в кафе, брудно в їдальнях. Хмари мух—це просто єгипетська кара. А втім, тубільці, видно звикли до цього і великої уваги на це не звертають.

Спека і пил досаждають до неможливого. Камінь і той здається, розіпріває. Люди рухаються ліниво, базари негомінкі, в крамницях торг слабій, в установах люди ходять розварені, друкарські машинки стукають глухо, а діловоди більше воюють з мухами, ніж з бюрократизмом, тим більше, що з ним якимось і воювати не доводиться, бо готуються до реорганізації апарату і кожний думає,— а куди я тоді попаду? Багато просто стоїчно чекають на скорочення.

Степ дихає гарячим самумом. На вулиці сюрчать міліціонери, попереджаючи селян, що сюди не можна їхати; але ті не звертають на це уваги; тоді міліціонер біжить слідом, хватає за повіді і повертає коні в потрібний бік. Для багатьох це править за невинну розвагу.

На каланчі мелодійно вибивають години. У відповідь весело дзеленчат дзвоніки маленьких трамвайних вагончиків. Торохтять по брукові селянські вози. У маленькому скверіку, в самому центрі міста, обивателі ховаються від спеки. Даремно. Гаряче повітря пашисть з усіх боків, і перед очима починає з'являтися щось схоже на морево—широке плесо води, ряд високих осокорів та кучерявих верб над берегом, приємна прохолода.

В Зінов'ївському це неможлива розкіш. Місто сліпне від сонця. Воно, як дракон, посилає свої вогняні стріли в спраглу, пересохлу землю от уже багато днів підряд. Степ дихає гарячим самумом. Навіть ніч не приносить полекшення.

...Вечір. На небо виповзає зловісний жовтуватий місяць. Душно. Вулиці схожі на слабо освітлені коридори,— довгі, довгі, що губляться десь у степу.

Обиватель, що цілий день сидів за зачиненими віконницями, виповзає на вулицю; коло кожного двора цілі гурти сидять.

Молодь та йде на вулицю Леніна, що править за бульвар для гуляння. Пішоходи не вміщують усіх і молодь натовпами гуляє просто на вулиці.

Дзвонить без перестанку трамвай. Лунає молодий сміх. Миготять блискавицями очі. Білють від усмішок зуби.

Я з годину гуляю серед цього натовпу. Він усюди однаковий в Запоріжжі, Мелітополі, Черкасах. Хвилинами навіть забуваю, де я і в якому місті. Люди, рухи, слова — все це таке знайоме.

Молодь жадібними вустами припадає до чаші життя і п'є з неї. У старшого свої турботи. А загалом, усе живе.

...Вибиває каланча години. Дзеленчить трамвай. Коло двох кін строката юрма народу. Біля „фруктових вод“ тиск.

Місяць високо стоїть на небі. Різче лягають тіні. Гармідер поволі затихає. Людей стає менше. Ніч. Місто спить.

А степ не перестає дихати гарячим самумом.

II

Про „ліберального“ заводчика та не менш „ліберального“ поміщика

Прозорий вечір непомітними кроками спустився на місто. Чорним крилом над землею нависла ніч. Спека трохи спала. Зрідка повівав прохолодою вітрець. Над заводами „Змичка“ та „Червона Зоря“ здіймався дим, видно було відблиски вогнів і доносився приглушений гуркіт. Там працюють на три зміни безугавно.

— У скільки мільйонів оцінювався перед революцією Ельворті?

Мій співбесідник, що з ним я до цього перекидався нічого незначучими фразами, при цих словах швидко повернувся на стільці.

— В сорок мільйонів!.. Що ви, жартуєте?.. Ельворті!.. Це ж був перший мільйонер у місті!..

В його голосі чулась пошана до мільйонів, обожнювання. Як людина, що сама колись мала чималі гроші, він увесь просяк своєрідною пошаною до всякого, хто ті гроші мав.

— Ельворті!.. Шутка сказати!.. Це ж була перша людина у нас!.. Да, сорок мільйонів мав чоловік!..

— Скажіть, це був той самий Ельворті, що почав своє діло з маленької робітні, здається 1874 року?

— Так, той самий!.. Ні, дозвольте!.. Їх було два брати — да.. да, два брати. Старший помер, а молодший виплатив спадкоємцям їхню частину й сам залишився власником усього діла. Ви знаєте, що це була за людина? Таких людей тепер немає!..

— Дійсно, у нас таких людей немає! — кажу я трохи насмішувато.

Але він не помічає моєї іронії.

— Да... да, я вам правду кажу. Це була людина в найвищій мірі ліберальна!.. Так-так, це я вам кажу! Будьте певні, ми добре знали, хто яких був переконань!

— Де ж він зараз? Утік, певно?

— Що значить утік?.. Ельворті був сам англієць і проживав щороку чотири місяці в Англії. Коли стався переворот, то він забрав книги і виїхав заздалегідь туди. Думаю, що свої капітали він теж перевів до Англії!..

— Але, дозвольте, ви повинні знати, що це була за людина. Коли хочете, то я вам розкажу. Ця людина, цей мільйонер майже завжди ходив пішки. Да... да, ви не смійтеся, бо це я вам кажу, а не хто інший, а я брехати не стану. Був він високий такий, худий і пішком!.. Да - да!.. Це так само правильно, як і те, що я оце сиджу перед вами й балакаю! Що ви, жартуєте? Ельворті... Хм!.. Така людина, і от вам, ходив пішки просто з заводу й аж до міста!.. А коли брав візника, то в нього було таке положення — менше трьох карбованців не платити! Да - да! Вийме, із бокової кишені в жилетці, — і він показує, як Ельворті виймає ті три карбованці, — і на!..

— Я вам так скажу — у таких людей, як Ельворті, нам треба вчитись. Я, коли хочете, розкажу вам одну історію. Був тут один багатий комерсант — Вайсберг, у нього завжди по банках був мільйон готівкою. Да, один мільйон, як одна копійка, — бо такий у нього був принцип. Вайсберг і Ельворті були приятелі. У Вайсберга був паровий млин, найкращий у місті. І от щось з казаном сталося. Він прохає Ельворті, щоб той приїхав і подивився. Ельворті наказав зупинити млина на три дні, сам приїхав, надів цей, як його робочий балахон, сам поліз у середину, все обдивився і знайшов ганджу (із'ян). Так от, як ви на це дивитесь?.. Людина, що володіє майном, яке оцінюється в сорок мільйонів, лізе в казан!.. Що це вам, жарти?.. Чи, може, йому були потрібні ті 50 карб. — що їх йому міг дати Вайсберг?.. Про це навіть смішно й говорити!.. Так що ви після цього скажете?.. Що, хіба я неправду казав, що у таких людей нам треба вчитись?..

— Майте на увазі, що о шостій годині ранку Ельворті вже був на ногах і обходив всі цехи й оглядав машини. Щоб я так здоровий був, коли брешу!.. О, Ельворті був велика людина!.. Велика людина!.. Запевняю вас!..

— А ви думаєте, погано жилося у нього робітникам? Як би не так! Адже ж він збудував для них цілу слобідку. Дав кожному 500 карбованців — будуйся!.. Ви знаєте, чим були за тих часів ельвортівські робітники?.. Найліпші кредитори!.. Да, запевняю вас! В першій-ліпшій крамниці йому давали кредитом, скільки хочеш! Да-да, це я вам кажу! Ви, знаєте, що це значило за тих часів?

— Після перевороту завод десять років працював на матеріалі, що його заготовив Ельворті!.. Да-да!.. Десять років!.. Що, жарти це вам?..

Справді, це не були „жарти“. Але в словах мого співбесідника ясно звучала гіперболя, нахил до перебільшення, виною чого, очевидно, була спека. А потім у ньому говорило клясове чуття, він із страхом і прихованою ненавистю дивиться на те, що на місці повалених кумирів все вище й вище підноситься нова будова.

Правда, я міг би сказати багато дечого з приводу цих „жартів“, — і звідки Ельворті взяв свої сорок мільйонів, коли вони в нього були, і що таке значили для такого багача, як він, ті гроші, що їх він давав робітникам на будування, і яка справжня ціна була його лібералізму. Це були крихти, що падали зі стола багатого на користь бідного Лазаря. А яка шкода була від „лібералізму“ Ельворті в світлі загально-клясових інтересів пролетаріату? Місцева хроніка революційного руху відзначає, що ельвортівці були найконсервативніші, найвідсталіші політично робітники; досить сказати, що в подіях 1905 року ельвортівці зовсім не брали участі. О, Ельворті знав, що робив! Він не був прихильник потогонної системи за всяку ціну, він не грав у цьому відношенні ва-банк! Тоді б він не був тим справжнім англійським промисловцем, що добре розуміється на тому, де треба вживати канчука, грубого насильства, щоб дістати високу додаткову вартість, а де треба вживати тоншої політики, де той канчук треба замінити на „розумніші“, еластичніші, хитріші, облудніші заходи во ім'я власних і во ім'я клясових інтересів буржуазії. Ельворті своїми подачками купував не тільки тіло робітників, а з поту яких йому падало щире золото, — він залазив їм в душу, він розкладав їх з середини, він домагався і, треба сказати, не без успіху, щоб його робітники за сочавичну юшку, за подачки свого роботодавця, продавали йому своє первородство, свої клясові інтереси.

Ось у чому було коріння ельвортівського лібералізму. Ми гадаємо, що Ельворті, коли бував в Англії, не тільки відпочивав. Він уважно вивчав практику промислової буржуазії своєї батьківщини і практику тред-юньонів. Він, мабуть, чудесно розумів, що на тодішню Росію насувалася хвиля революції. І все робив для того, щоб застрахувати своїх робітників від революційної „зарази“. В Ельворті є чому повчитись, — це правда. Тільки якраз не тому, на що вказував мій співбесідник. Будиночки, кредит, порівняльно високий заробіток, все так, все це було, хоч це були тільки прекрасно розраховані ходи, щоб зберегти робітника під своїм впливом. Але чи не заплатали йому робітники за ці всі „добродійства“ в сто, в тисячу крат! Сорок мільйонів карбованців, думаємо, ціна підходяща за ті „добродій-

ства“, що їх Ельворті зробив для своїх робітників. Ба, навіть більше, це ціна нечувана!.. Адже ж не треба забувати, що ті сорок мільйонів — то піт трьох поколінь робітників! Адже ж ті сорок мільйонів Ельворті просто напросто вкрав у робітників, систематично не доплачуючи їм всієї заробітної плати! І революція, націоналізувавши завод, тільки виконала справедливе діло, повернувши робітникам те, що був украв у них „ліберальний“ промисловець, джентлмен і доброї душі людина.

Тепер, коли завод в робітничих руках, він працює краще, ніж за Ельворті; завод значно поширився, у ньому проведена велика реконструкція і раціоналізація. Спадкоємці Ельворті можуть бути спокійні, завод потрапив до хороших рук; спадщину, що дісталась від старого Ельворті, робітники не тільки не проїли, а навпаки, приумножили. Завод виріс, продукція його збільшилась у кілька разів.

На заводі панує справжній творчий ентузіазм. Тільки причини й коріння того ентузіазму зовсім не ті, що колись. Колись робітник Ельворті із шкіри вилазив заради того, щоб мати власний затишний куток, власну хатку, на старість спокій. Далі цього його ідеали не сягали. Тепер завод стоїть в передовому шеревові нашого соціалістичного будівництва. Червонозорівець працює не тільки заради своїх, а й заради загальних інтересів своєї кляси, для зміцнення країни рад, для соціалізму. Він несе техніку в сільське господарство. І соціалістичний прибуток іде тепер не до кишені власника заводу, що, вибравши зручний момент, утік зі своїми мільйонами за кордон, а до скарбниці робітничої соціалістичної держави, на добробут всіх трудящих.

... Місяць десь висів за будинками. Ніч була якась синя й мрійна. Місто поволі опановувала тиша. Навіть кроки рідких перехожих не порушували її. Згодом стооким драконом прогуркотів одеський поїзд. На кілька хвилин гудок з паротяга розбудив мовчазний степ. І знову тиша. На небі ні хмаринки. Зорі в сяйві місяця примеркли. Небо—темний оксамит. Повітря не поворухнеться. На завтра знову обіцяє душний день.

Мій співбесідник говорить:

— Ви думаєте, що у нас тільки один Ельворті такий був?.. Нічого подібного!.. Дуже багато було чесних, ліберальних, шляхетних людей!.. Дуже багато! Правда, то все були люди багаті! Да-да! Я не ховаю цього. Але це не заваджало їм бути чесними, шляхетними людьми. Кажу вам це я!.. Да-да!..

— Та для чого далеко ходити? Взяти хоч би Сергія Кириловича Бородкіна, тутешнього поміщика. Ви знаєте, хто такий Бородкін? Поперше, він мав дев'ять тисяч десятин землі,—це раз! Подруге, це була ліберальна людина, в повному розумінні слова джентлмен! Знаєте, з тих дворян, у плоть і кров яких просякла культура. Сергій Кирилович, я вам скажу, був найкуль-

турніша людина. Да-да! Я ніскілечки не перебільшую, а кажу вам чістісіньку правду!

— Слово Бородкіна для ділових людей нашого міста було закон, найкраща рекомендація. Легко сказати, — людина мала дев'ять тисяч десятин землі!.. Це ж треба розуміти!..

— Правда, були і в нас поміщики — сволота й бурбони, цього я від вас не ховаю. Але Бородкін, Сергій Кирилович, був не з таких. Не-не-не! У цьому я вам ручаюся головою. Ви знаєте, що він робив у себе в економії? Він знав всіх своїх селян на обличчя. Да-да! Ім'я, по батькові, прізвище. Слово честі!

— І от, коли в кого з селян траплялося якесь нещастя, то він нікуди не йшов, а тільки до Сергія Кириловича.

„— Що скажете, Миколо Йосиповичу? — бувало питає Сергій Кирилович у такого селянина.

„— Та що скажу, Сергіє Кириловичу! Нещастя трапилось, коняка пропала!

„— Коняка, кажеш, пропала? Шкода! Іван Іванович, скаже, бувало, до свого управителя, — підіть з Миколою Йосиповичом до стайні, хай там вибере собі з робочих коней!

— Ої який пан був. І не тільки коня дасть, а й вуздечку накаже віддати. Слово честі! А потім спитає:

„— Ну що, Миколо Йосиповичу, вибрав?

„— Та вибрав, Сергіє Кириловичу. Тільки я ще хотів у вас одне попрохати!

„— А що саме?

„— Та, розумієте, дома немає й зерна пшениці, жінка хвора, так хотів би, щоб ви дали дещицю, щоб мені можна було продержатись.

„— Іван Іванович, — скаже, бувало, в таких випадках Сергій Кирилович, — розпорядіться, будь ласка, — їй-богу, правду кажу! — розпорядіться, будь ласка, щоб Миколі Йосиповичу з млина видали десять пудів борошна!“

— Так що ви після цього скажете, га? Може скажете, що Сергій Кирилович був погана людина? Найшляхетніший чоловік, стопроцентний джентлмен! Да-да!..

— Що ж із ним сталося за перевороту?

— Почекайте, я вам розкажу історію. Коли стався переворот, то він застав Сергія Кириловича в економії. Сергій Кирилович, як шляхетна людина, як добрий чоловік, що нічого, крім добра, своїм селянам не зробив, міркує сам собі, що його селяни не зачеплять. Да, мало не забув! Сергій Кирилович продав своїм селянам 1500 десятин землі по 200 карбованців за десятину, в той час, як земля у нас ходила по 400 й по 500 і при тому в розстрочку на 50 років! Так що земля ця дісталась селянам мало не задурно. Ну, так коли стався переворот, так дехто з селян прийшли до Бородкіна і кажуть: — „Знаєте що, Сергіє

Кириловичу! Давайте ми вас відвеземо до міста, щоб, часом, гріха якого не трапилось! А він не погодився. — „Я, говорить, нічого поганого вам не зробив і я не поїду!“ — „Ну, не поїдеш, так і не поїдеш, діло, мовляв, твоє, пан говорить, йому краще знати. А воно діло повернулось так, що Сергій Кирилович бачить, що треба їхати. Так він звернувся тоді до селян: — „Я, каже, хотів би, щоб ви відвезли мене до міста! „Ну, а були там такі, що їм хіба жаль шляхетного, чоловіка, культурну людину! Пхі! Що їм до того шляхетства! „Нічого, можеш і пішки помаленьку дійти!“ — ось що йому сказали. Ці слова так вразили Бородкіна, що його через дві години параліч вдавив. Хтось із селян, що добре його знав, привіз його до міста і він скоро після того помер. Да, помер! Від хвилювання!.. Від образ!.. Да-да!.. Це кажу вам я!..

Він на хвилину замовкає, а потім нахилившись до мене, говорить:

— Ви думаєте, що якби всі поміщики були такі, як Сергій Кирилович, у нас би була революція? — Він посвистав. — Ні за що в світі!.. Ні за що в світі!.. Ручаюсь у цьому своєю головою!.. — і він провів рукою в повітрі, ніби розписуючись.

А переді мною вставав тип ліберального поміщика, земця, мільйонера, що мав у Зінов'ївському палац на 50 кімнат, тип поміщика, по слову якого місцеві капіталісти давали десятки тисяч грошей, поміщика, що цілком зрісся з буржуазією.

Він хотів бути „добрим“ паном, що „по-батьківському“ намагався піклуватися „своїми“ селянами. Що значило для цього „ліберального“, „культурного“, „шляхетного“ поміщика-джентельмена, власника дев'ятьох тисяч десятин землі, видати чотири коняки на рік і 500 пудів борошна? Дурниці! Ніщо! Зате, яка слава, як високо виростав його авторитет! Якого величезного впливу на селян він набував цим! За цей авторитет — це ціна була більш, ніж нікчемна. Бородкін знав, що робив.

Або цей продаж землі, що його мій співбесідник намагався показати як акт такого добродійства, що за нього селяни повинні були до самої смерті за пана богу молитись, у ноги йому кланятись, руки цілувати.

Можна ручатись, що цей продаж був вимушений. Не всі поміщики були такі дурні. Революція 1905 року і аграрні заворушення декого з поміщиків навчили уму-розуму. І коли Бородкін продав селянам 1500 десятин землі, то при цьому він керувався простим розрахунком, а саме, щоб зберегти решту — сім тисяч десятин. Мовляв, що коли почнуться заворушення, то „мої“ селяни, пам'ятаючи мою добрість, мене не зачеплять. Ліберальні Бородкіни намагалися себе на випадок революції застрахувати, але вони і в головах не покладали собі, що у нас можлива пролетарська революція і що „вдячні“ селяни викинуть їх із маєтків.

Якої думки були селяни про „добродійства“ Бородкіна, видно з того, що вони запропонували йому піти пішечком з економії.

Я не можу достеменно зараз сказати, що трапалося з бородкінськими землями,— чи там радгосп, чи там колгосп, чи просто земля пішла по селянських руках. В усякім разі, я певний, що селяни ані скільки не тужать за своїм ліберальним паном. Зате там, де колись на дев'ятох тисячах десятин поміщик Бородкін міг ліберальничати, займатися філантропією і культурничати (щороку Сергій Кирилович за кордон їздили, так що з культурою були досить обізнані),— поруч буйно квітла дичавина, темрява застинала селянські голови, панували злидні й некультурність.

Бородкін кидав своїм селянам, як Ельворті своїм робітникам, з свого стола тільки крихти, думаючи їх тим задовольнити і довіку тримати в покорі. Але революція розбудила в селянах апетит. Вони не захотіли більше в поросі життя підбирати крихти з панського столу, вони захотіли мати все! І це своє право здійснили повнотою.

Епігони капіталізму, рештки колишніх людей, з жалем пригадують минулі часи. Але країна наша переступила і через Ельворті і через Бородкіних, робітнича кляса і селянство боролись за все і тепер здійснюють це своє право.

І ніщо не в силі повернути колесо історії назад. Усякі спроби на це будуть відбиті, а зуби у того, хто намагатиметься це зробити, обламани!..

1929 р.

ІЗ ЗЕМЛІ ДРЕВЛЯНСЬКОЇ

„Живьяху скотьски, убиваху друг друга, ядыху все нечисто, и брака у них не бываше, но умыкиваху у води девица“.

Начальний Літопис.

I

Знову дорога, знову тряский вагон. На цей раз на Коростенщину, в стару землю древлянську.

Тепла ніч. Вдивляюсь у вікно. Ляндшафт зливається в одну мутну полосу; доводиться з жалем лягати спати.

Коростень. Кілька годин чекання в переповненій станції поїзду на Олевськ. Нарешті, довгожданий дзвінок. Виходжу на перон. Сіріє ранок. Небо на сході чуть побіліло. Мовчки займаю місце в напівпорожньому вагоні.

Швидко розвидняється. Я думаю про те, що от я вже і на порозі Полісся,—краю, що давно притягав мене своєю таємничістю, своїм архаїчним побутом, своїми легендами, — одного із забутих „богом і людьми“ куточків нашої України.

Край цей пережив свою дуже складну і цікаву історію. Татари, Литва, Польща, козаччина, Росія, католицтво, унія, православія, польські повстання, Антоній волинський і „союз русского народа“, потім революція, боротьба в лісах Червоної армії, пелюрівці, польський наступ у двадцятому році.

Волею долі наше Полісся стало ареною великої боротьби. Ліси поліські були мовчазними свідками багатьох драм, що їх ніхто, крім них, не бачив. Зрозуміла річ, що Жовтнева революція провела й тут глибоку борозну, і обіцяє краєві цьому нове, світле майбутнє.

Близькість кордону ще дужче підсилює інтерес до цього кутика України. Та й сам по собі цей край вельми цікавий. Тут бо колись пролягала південна межа льодовців,—грунти Коростенщини є в своїй більшості не що інше, як так звана „морена“; тут кінчається Лісостеп і починається Полісся. Річка

Жерев поділяє край на дві частини. До Жерева вплив міської культури помітніший, він відбивається в одязі, в побуті, в господарстві; за Жеревом починаються справжні поліські нетрі, там перевага за архаїчною, примітивною культурою; там живе серед мовчазних лісів мовчазний поліщук.

Ліс до недавнього часу,— та ще й тепер значною мірою захищав і годував поліщука; він був основою його життя. Але не можна сказати, щоб поліщук так запекло любив свій ліс, як степовик любить свій родючий степ. Убога природа вимагала впертої праці й боротись доводилось, в першу чергу, з лісом. Правда, тепер ліси порідшали, а первісних хащів та нетрів зовсім мало лишилось; а ще до недавнього стояли такі ліси, що з небом розмовляли.

Звичайно, що ця похмура природа, одвічний шум лісів, як одвічний шум моря, його синя сутінь і мовчазність, що порушувалась тільки криками птахів та тварин, скупа піскувата земля надто впливали на побут і духовне життя поліщука.

Але це зовсім не говорить за те, що в поліщука бідна фантазія, що в нього бракує чуття краси і боротьби. Навпаки. Серед своєї похмурої природи поліщук тягнеться до тепла, до світла, до сонця. Його народний епос багатий і не позбавлений своєрідної краси.

Наприклад, ось який мит записано на Коростенщині, де опотизовано боротьбу первісних сил природи на зорі існування землі.

— „Колись на землі не було нічого — тільки Сонце та Мороз. Межи ними точилась одвічна війна і ворожнеча.

„Земля для них була місцем для бойовищ.

„Як тільки Сонце брало гору, то вся земля вогнем кипіла й кликотіла.

„Коли брав гору Мороз — уся земля перетворювалась на одну величезну крижину.

„Довго, вельми довго точилась ця війна. Нарешті, Мороз переміг Сонце і запакував його в самий центр землі, щоб звідтам воно ніколи не могло вилізти.

„Після того, як сонце запаковано в Землю, Земля зробилась кригою, і на Землі настала ніч.

„Довго Сонце мучилось в Землі і все палило навколо себе, намагаючись пропалити дірку та вискочити на Землю.

„Коли Сонце вискакувало на Землю, то воно так високо підняло Землю, що вона аж об самісіньке небо торкалась.

„Мороз мусів з цього місця уступитися, а Земля зараз же поросла травою й лісом.

„Сонце аж умлівало від щастя, спостерігаючи те, як од його тепла залюдніла Земля.

„Та Сонцева радість і тріумф не довго тривали!..

„Мороз, зібравши своїх дванадцят�еро братів, удруге повів наступ на Сонце, подолав його і знов запакував у Землю. Але щоб воно знов не вийшло на Землю — цю останню він скував щонайгрубшою кригою.

„Після цього Мороз панував вельми довго на Землі, — у Вихрі, Вітрі й Хурті — святкував свою перемогу!

„А врешті знемігся своїм тріумфом Мороз і ліг одпочинуту і заснув міцним сном.

„Як він ішов спати, то наказав своїм молодшим братам добре пильнувати Землі, щоб з неї не вискочило Сонце.

„Він дав їм на допомогу Вітри й Вихри.

„Брати виконали наказу свого старшого брата і своїм холодним хуканням, Бурями й Хуртами розхолоджували Землю.

„Врешті, знемігшись, зібралися відпочити на одній з найвищих на світі крижаних гір. Межи ними не було тільки наймолодшого брата, він заблудив у вихрі сніжаної Хурти, відшукуючи братів своїх.

„Коли вони трохи посиділи, то знемога опанувала їх, і змеживши свої очі — поснули велетенським сном.

„Місяць й Зірки дуже гнівались на Мороза та на його товаришів — Метелицю й Вихор, — постановили скористатися з того, що Морози сплять — визволити Сонце з осередку Землі.

„Вони для цього послали одну Зірку до Сонця, зазначивши те місце, на якому сплять Морози, щоб воно якнебудь постаралось випірнути з Землі й розтопити Морози.

„Місяць і Зірки за те на Мороза лютували, що через Вихри й Хуги вони не могли пишатись перед Землею красою гри свого блиску.

„Сонце, довідавшись від Зірки про те місце, де поснули Морози, напружилось, підняло Землю і своєю пекучою жаротою розтопило Морози, а само вискочило на земну поверхню.

„Старий Мороз, спостерігши, що всі його молодші брати загинули, утік на кінець Землі, а наймолодший його браток — на другий кінець Землі, і звідтам вони безсилі, лютуючи, часами дмуть на Сонце і вже ніколи не сміють з ним заходити у одверту боротьбу... Там і до сьогодні живуть вони у своїх крижаних палацах.

„Але щоб Мороз, набравшись сили, не заморозив Сонця, то Місяць і Зірки забрали його до себе на небо й там поставили коло себе.

„А Зірку - вістунку залишили на самому тому місці за вартового, де перебувають брати Морози.

„Вона перша з'являється на небі тоді, коли Сонце заходить на спочивок; вона остання й залишає його тоді, коли воно встає і вмивається.

„А на тому місці, де прорвалося Сонце з Землі, вічно палає вогонь,— його взяли люди і рознесли по всьому світу.

„З того часу ті самі Вогонь і Сонце люди почали вважати за божество, яко силу, що оживляє й зогріває, а через те й ставляться до них з особливою пошаною, як до справедливого бога“...

II

У цьому мітові ви відчуваєте поетичну передачу про ті великі природні катаклізми, що колись переживала наша земля і пам'ять про які люди пронесли з зорі свого існування аж до наших днів.

Справді, Коростенщина являє собою південну межу великанського третичного льодівця. Грунти її, значною мірою, моренні піски, що іноді лежать грядкою старих піскуватих дюн; підґрунт—граніт, що часто лисинами виходить на саму поверхню землі.

Згодом царство криги заступило царство лісу,—бо даремно ж наші предки назвали цю землю древлянською. Для киянина доби Нестора - літописця древляни були такими ж дикунами, як для сучасного європейця зулуси або бушмени. І повним призириством звучать слова літопису про древлян, про яких він пише, що вони,—„Жив'яху скотьски, убиваху друг друга, ядяху все нечисто, и брака у них не бываше, но умыкаваху у води девица“.

Предок теперішнього поліщука жив серед дрімучого лісу, в нетрах і хащах його знаходив собі захист і поживу. Ліс захищав, одягав і годував його. Але перенесіться думкою з часів Ігоря й Ольги в нашу добу,—добу електрики, аеропланів, цепелінів, радіо, мовного кіна і, взагалі, всіх чудес техніки й культури, що без них неможливо уявити собі сучасну людину,—і поїдьте на Полісся. Там ви можете ще й тепер зустрінути людей, що їхній одяг, починаючи від онуч і кінчаючи шапкою, увесь домотканий, у ньому ані одної фабричної нитки. Там ви можете зустрінути хазяїв, що в них все хатнє начиння, навіть реманент, увесь дерев'яний, увесь на кілочках і ви даремно будете шукати залізного цвяха,—не знайдете. На Олевщині ще й досі, кажуть, не вийшли з ужитку столи, зроблені із грубої суцільної дошки, де на кожного члена родини видовбана миска з чопиком внизу. Замість електрики й газової лампи в глухих кутках править лучина; для неї поліщук придумав навіть спеціальний прилад, щоб вона ярче світила. На Словечанщині є села, де представник влади в особі голови сільради, буває тільки раз на рік і то тоді, коли він збирає податок і там не новина, що коли хтось відкриє нікому досі невідомий хутір. Тут, наприклад, є село Бігуни, що розкинулось діаметром на сорок кілометрів.

Один товариш, що прекрасно знає всі тутешні місця, розповідав мені:

— Ви йдете або їдете дорогою і зустрічаєте поліщука. Питаєте в нього дорогу, а він злізе на сосну й сміється. Ну що ви йому такому зробите?

— А то ще зо мною раз трапилась така історія,— каже він далі.— Довелось мені якось їхати нашими поліськими волами. Було літо, ліс шумить і їдемо ми собі помаленьку. У мого дядька дорогою зносились постолі і йому раптом захотілось нові сплести. Завертає з дороги і каже:— „Ви посидьте, відпочиньте, а я, тимчасом, постолі собі сплету“.— Ми розклали вогонь, він нарубав лози, попарив, попарив її і давай плести, а я собі ліг і заснув. Потім він мене будить:— „Ну, тепер я посплю, а ви посидьте!“— ліг і моментально захріп. Сиджу я, розклавши вогнище, і куняю. Коли це:— „У-у-у!— аж мороз мені пішов поза шкірою. А вовків там до пропасти. А далі дивлюсь, а вони гонів за двоє від мене очима поблискують. Воли мої як захропуть та до вовків,— треба вам сказати, що воли поліські вовків зовсім не бояться. Я схопився та до дядька:— „Вставайте, воли втекли!“— А він хропе. Я дужче його торсаю.— „Вставайте, воли втекли! Може вовки вже розірвали!“— „Га? Що таке?“— „Воли в ліс побігли!“— „А чого ж ви мені не сказали, як вони бігли! Як же ми будемо?“— Шукав, розумієте, до ранку. Так ми цілу ніч і пробули в лісі!..

Таке це Полісся. Підсоння Коростенщини вогке, ґрунт має багато води, зима снігова, весна й літо дощові. Загальний тон тутешньої природи похмурий, у ній немає гри барв, як це є на півдні й це відбилось на самій вдачі поліщука.

А вічна холоднеча лісів, багато води, холодні зимові хуги й хурти привели до опоетизування та до обожнювання вогню як джерела тепла, як життєдавчої сили, як до передумови всякої культури.

Не даремно ж тут кажуть:

— Балакають, що колись увесь світ був у воді, а не в огні.

— Колись уся земля була їден огонь.

— Колись світ усенький був у вогні— ішов огняний дощ.

— Огнем був обнятий увесь світ.

— Огонь старший за людей. З огню наша земля.

— Огонь сотворив огонь.

— Без огню людина не була ніколи.

— Як люди настали, то й огонь мусів бути, бо без огню люди не можуть бути.

— Колись огонь заспорив з водою. Огонь сказав:— „Я втечу!“— А вода сказала:— „Я дожену— то заллю!“— Огонь почав утікати, а вода доганяти. Оглянувся огонь, бачить— от-от вода його наздожене. Він бачить, що біда, да в камінь, дай

сховався. Чоловік найшов його в камені, і він буде в камені, доки світа й сонця.

Цей фольклор якнайкраще доводить про ті, коли хочете, культурні шляхи, що їх пережив і переживає поліщук. І ще й тепер пастушок, запаливши вогонь у полі, ніколи його не тушить, а навпаки, кладе біля нього обраєць хліба, — жертва божеству.

Щоб охарактеризувати рівень культури, досить сказати, що тут і досі існує так звана „підсічна“ система хліборобства, сама відстала й примітивна з усіх існуючих, ця система зберегалась до наших днів ще від часів деревлянського князя Мала.

У цих лісах, — щоправда тепер дуже поріділи, — ви можете наткнутись на своєрідну екзотику. Двадцять і дванадцять сторіччя тут живуть поруч, при чому не завжди можна сказати, яке з них переважає.

Ще й тепер на Коростенщині є живі люди, що розповідають дивовижні речі. Приміром є села, що на пам'яті цих людей не знали, що таке подушки.

— Піде, бувало, мужик в ліс, нарве волосні (вид трави), розстелить її на пулі й спить, укритись рядужкою!..

Багато селян ще до недавня жили в курних хатах та мало не все їхнє господарство складалося з кількох овечок, вовна з яких ішла на одяг. То ж і не дивно, що в таких селах хлопці ходили без штанів до 12—15 років і це було зовсім недавно. В наші часи кооперація просуває в глухі кутки Полісся фабричний крам і... купальні костюми. Проте, поліщучки не дуже вибагливі, купальні костюми купують, щоб... перешити їх на одяг дітям.

А то ще населення шило із валових рядужок спеціальні „спальні“ мішки, на кожного члена родини окремих і в цих мішках спали.

Цей край, якого культура, власне, майже не зачепила, ще до недавнього часу був відгороджений стіною синього лісу, край, що не знав ні школи, ні книжки, ні газети, де попівство мало необмежений вплив і де християнські вірування були перемішані з давніми слов'янськими.

Тільки за радянської влади культура починає прокладати для себе стежки через поліські ліси та болота. Несе ту культуру молоде покоління, що загартувалося в огні революції, що революцією вирощене. Але працювати цьому поколінню доводиться серед важких умов.

III

Земля деревлянська — старий історичний край. Певно, всім відома кривава боротьба торговельного Києва часів Ігоря й Ольги з деревлянами.

Древляни платили данину киянам. І от Ігор пішов до них за даниною і надрав чимало, але не задовольнився цим. — „...Розмислив, рече дружині своїй: ідіте с данію домов... с малою дружиною взратись, желая большая іменья.“

Стара історія, що ми її й тепер можемо спостерігати по всіх кутках земної кулі. Древляни, почувши, що Ігор повертається назад, зібрали раду.

„...— Аще взвадітьсь волк в овци, то виносить все стадо, аще не уб'ють его; тако і сей, аще не уб'єм его, і вся ни побит“.

І вбили. За переказами, древляни придумали для Ігоря свою „деревську“ кару — вони прив'язали його за ноги до верховин двох молодих дубків і пустили. Від Ігоря, що називається, стало тільки мокро.

І от саме з історичного боку, коли хочете, Коростенщина особливо цікава. Поселення тут одні з найдавніших на Україні, теперішні села та містечка колись були жвавими торговельними містами. Тут колись кликотіла боротьба проти наступу войовничого католицизму, а повстання Богдана Хмельницького викликало в краї справжню аграрну революцію.

Одним із таких історичних пережитків на Коростенщині є так звана „околична шляхта“. Історія околичної шляхти дуже стара й цікава з історичного боку. Окремі її роди беруть початок ще з удільного періоду. Поділена шляхта на окремі роди, що часто населяють цілі села — наприклад, в селі Болсунах живуть „шляхтичі“ Болсуновські, в с. Белошицях — Белошицькі, в с. Вигові — Виговські, в с. Бехах — Бехі — і так далі.

Своїми заняттями „околичні шляхтичі“ ті ж селяни, серед них навіть багато бідноти; але завдяки тому, що вони ніколи не були кріпаки, завдяки своїй становій відокремленості (за старих часів вони всі вважалися за „дворян“ і дехто з них ще й досі старанно зберігає свої „дворянські грамоти“), околична шляхта різко відділялась від „мужиків“. Тут, навіть, так і села звуться: то село „шляхетське“, а то село „мужицьке“. І побут, і погляди, і спосіб господарки у „шляхетських“ селах інший, ніж по „мужицьких“. Коли ще не було залізниці, то багато „шляхтичів“ чумакувало. Цікаво, що Поліські чумаки вивозили на степ продавати різне чумацьке приладдя, великою торговельною статтею був продаж чумацьких маж.

Проте, тепер ніщо не мішає тим „шляхтичам, що ведуть свій рід із часів князя Романа або Гедиміна, ходити в постолах, жити в курній хаті і, взагалі, вести звичайне життя селянина. Доходило з цими „шляхтичами“ іноді до курйозів. Дехто з них в оборону своїх прав на землю вже за радянської влади витягали королівські грамоти і казали, що коли РВК не задовольнить їхнього прохання, то вони „поїдуть до Петербургу скаржитись в Сенат“.

Кажуть, що серед „околичних шляхтичів“ є, навіть, князі. Це не перешкоджає такому „князеві“ ходити в постолах та орати землю, а „княгині“ ходити за коровами та свиньми. Але це ми відносимо на рахунок пізніших анекдот.

..Отже, вода, ліс, вогкість, холоднеча, сніги, осінні хуги й вітри, суворі зими, похмурість ландшафту, усе це впливало на тутешнього мешканця, бо з усім цим і його предкам і йому самому доводиться вести уперту боротьбу. Огонь, тепло, сонце — його помічники в цій боротьбі.

Ось чому не здається дивним це обоювання вогню, що й досі подекуди міцно тримається. Не дивує й те, що тут зберігся поетичний переказ про боротьбу сочня й мороза, бо для поліщука сонце справжній даждь-бог, бо воно забезпечує йому врожай. Ось чому не дивують вас і різні архаїзми в культурі та побуті, архаїзми станових відносин, що місцями ще й до цього часу цупко живуть. Бо тут, на Коростенщині, двадцяте і дванадцяте сторіччя часто живуть поруч і не знаєш, яке з них переважає¹.

..Ранок світлішає. Небо на сході імлісте. Над далеким обрієм навис туман. А коли рушив поїзд, то з-за обрію показався червоний край сонця. Викочується воно величезне, без блиску, ніби й справді невмиване, а над ним тремтить зірка-вістунка; на небі зовсім немає тої ніжної гри фарб, що буває у нас.

Я жадібно вдивляюсь у краєвид. Немає тут того простору степового, де око сягає скільки може, де в степовій імлі манячать далекі могили, де кожен звук розноситься далеко навколо, де небо — величезний кумпол, де степ безкрайній то жовтіє стернями, то хвилює хлібами, то являє собою безкінечну білу рівнину. Обрій тут закритий гайками, перелісками і, далі, синьою смугою лісу. Стають зрозумілими слова місцевого селянина, сказані давно, але які не загубили свого значення й досі:

— І коли вже цей лес клятий порідчає кругом лес!.. Єхав в Б'єльов, а на дорогу виб'єг вовк і жде!

Правда, тепер і ліс порідшав і вовків поменшало, проте, ліс на кожному кроці. Серед лісу то більші то менші галявини. На галявинах розкидані хутори; навколо жовта стерня, сиротливі невеликі копи гречки і зелені клапті картоплиння.

Двохмісячна спека спалила в степу всю зелень, все обернула на одноманітний сіро-жовтуватий колір. Цей колір стомлює очі, ця одноманітність вас пригнічує.

Для Полісся, навпаки, сухе літо здебільшого благодать. Усе тоді буйно зеленіє. На свіжій зелені дерев відпочиває око. Мимо мелькає — осичина, вільшина, дуб, сосна.

¹ Наприклад, мене запевняли, що в глухих селах і до цього часу зберігся звичай так званої „гостинної проституції“. — П. Л.

Між перелісками — хати, обори, стерня, сіножаті, можари і свіжо зорані піскуваті ніви.

Перше вражіння, що потім довго не стирається, — те, що тут домінують ліс і пісок. Решта — хутори, люди, поля — тільки доповнюють цю загальну картину.

А втім оказалось, що це не так. Що це тільки понад залізницею простяглася неширока смуга лісу, а далі вона розступається і пішли лани, тільки не широкополі, а перетяті невеликими перелісками.

Таким чином, людина в своїй боротьбі за існування поволі знищила праліси і бореться тепер за те, щоб піски давали врожай. Боротьба ця важка, але не безнадійна, — наука говорить, що на польських пісках можна мати високі врожаї.

Колія губиться між дерев. Мимо мелькають переліски. На жовту стерню лягли тіні. Безлюдно.

Тиха й безлюдна й сама станція, де я злізаю. Балагульщик хапає мою невеличку валізу і майже насильно всаджує мене на воза. Ми їдемо білою піскуватою дорогою соняшним ранком, серед зжатих ланів, в тиші осени, що скупно розсипала бліді квітки, в панорамі лісів, що стережуть і день, і поле, і весь простір неба.

IV

— Я вам хочу показати такі куточки, щоб ви могли собі скласти хоч приблизну уяву про наше життя-буття! — говорить мені мій провідник.

Наш маршрут такий: містечко Лугині — с. Тисняківка — польська колонія Березовий Грудь — с. Літківська Буда — с. Радогоща — німецька колонія Горщик — с. Бондарівка — с. Охотівка — с. Кам'яна Горка — с. Остапи — с. Воняйка-Лугині.

Лугині старе містечко; до революції тут був маєток пана Зеленського; земля ходила в оренді у селян; революція передала землю до їхніх рук. Про Лугині склалась така місцева приповідка:

— Як маєш їхати до Лугинь, то краще денебудь гинь! — це спогад про ті великі болота, що колись оточували це містечко.

Правда, є ще й друга, а саме:

— Де гинь, то гинь, а не цурайся Лугинь!..

Погода різко змінилася. Ще вчора було тепло, а тепер от „лях надувся“. Про цей вітер на Поліссі говорять:

— О, розмордувало тебе!.. Розпустив губи!..

По небу женуть сіріми отарами хмари. Над Жеревом видно сизі смуги дощу. Краєвид убогий. Моренна рівнина, над якою ледве помітно підносяться „грудочки“. Переїздимо через так зване

„шведське мостище“ — за переказами, тут проходили шведи під час війни з Росією 1708 року — і в'їжджаємо в Тисняківку.

Мій „чичероне“ зупиняє коні.

— Хочете бачити самогонний завод?

— А хотів би!

Він зникає в одному дворі й довго веде якісь таємничі переговори з парубком. Повертається розчарований.

— Невдача. Каже, що машина зіпсувалася.

— Бреше.

— А, певно, що бреше. Мабуть, вашої кепки боїться.

— А де ж вони тут гонять?

— А в лісі. Прилаштується десь у хащах і чорт його там знайде.

Ну, а кому треба, то той подає умовний знак. По тому знаку визнають свого. Знак треба подавати вмючи.

— Так, значить, цей промисел у вас процвітає?

Мій „провідник“ посміхається:

— Ще й як. Ви помітили того дядька, що ми його поминули з дровами?

— Помітив.

— Ну, так він під дровами повіз усе причандалля. У нього якраз за кілька день весілля, так чоловік хоче собі нагнати горілки.

Державної горілки місцеві селяни не купують, за те майже в кожній хаті ви можете знайти самогон бо дуже легко його дістати, — отже кустарне гуральництво покищо квітне.

Рушаємо далі. В Березовім Груді нас настагає дощ. Ми наскоро заїжджаємо в один двір і заскочуємо до хати обсушитись та обігрітись. Хата велика, чиста, на стінах незмінні католицькі ікони й молитви в рямках. Крім цього, хата нічим не відрізняється від звичайної тутешньої української. В Березовій Груді є польська сільрада і польська школа, проте наші хазяї чудово говорять по-українському. Мій возниця мене інформує:

— Це поляки, що забули свою мову.

Я зводжу на нього очі.

— Правду кажу. Тут коли заводили польську школу, то багато розговору було!

В його словах чулось мені щось специфічне, що я знайшов за потрібне зауважити:

— Можливо. Але ви знаєте нашу національну політику і чи не нагадують вам ці слова про забуту мову якісь інші розмови про мову українську! Звідки у вас така інформація?

Треба сказати, що мій „чичероне“ почав давати мені надто одностороннє пояснення, що я вже почав сумніватися в тім, чи визнаю я з ним справжнє життя-буття.

Дощ перестав і ми поїхали далі. В Літківську Буду приїхали, коли вже починало вечеріти. На вулиці нас окликає якийсь знайомий.

— Агов, а це куди?

Візник відповідає:

— А старими стежками!.. Старими стежками надумав проїхатись!..

Зупинились.

— Ну, як діла?

— Та нічого!—і недовірливий погляд на мою „кепку“.

— Говоріть сміливо, це мій приятель. Хліб зібрали?

— Та зібрали.

— Ну й що. Нічого чи погано?

— Літось був кращий. А цього літа якось не зовсім добрий вийшов.

— А податок вже заплатили?

— Ні, ще.

— А що чути про землевпорядження?

— Та покищо нічого не чути.

Літківська Буда колись славилась своїми „балярами“ Літківські баляри ходили на заробітки під Пінське, Брянське і далі. Проводили в лісах довгі зимові місяці, живучи в темних хатах, заростали волоссям і дичавіли. Промисел цей дуже важкий і вимагає не аби якої сили та вміння,— досить сказати, що балярський „тупор“ важить до 30 і більше фунтів і має топорисько іноді до двох аршин завдовжки. Крім того, в цих місцевостях було колись розвинуте й „клепчарство“,— клепка йшла, головним чином, за кордон, до Англії. Тепер, коли дубові ліси вирубані, занепав і цей промисел.

Мій візник, як людина дуже цікава, пішов дивитись на млина, що його зробив один із місцевих „винахідників“; млин зовсім маленький, стоїть на санях, так що його дуже легко перевозити з місця на місце; меле він не більше від трьох пудів на день.

Селянин говорить:

— Ото чоловікові заманулося йти по болоті дивитися на казнащо! Ходить до хати!

Хата звичайна, досить велика. На стінах повно ікон, біля лави стоїть нова швацька машина. Ні портретів сучасних діячів, ні слідів газети або книжки в хаті непомітно. Господар, по всьому видно, крепкий середняк і міцно тримається старих традицій.

Ночували в Радогощі, великому „посполітому“ селі. Село „мужицьке“, проте живе добре. Це тут про шляхту околичну говорять:

— Шляхта дрібна, а воші— як починки!

З свого боку і „шляхтичі“ кажуть:

— Ви не думайте, що я так собі, хтось за їден. Я не зо всяким мужиком стану й говорити!..

Щодо колоній, то вони живуть своїм відрубним життям, не зливаючись з доколишнім населенням; культурно вони (особливо німецькі колонії) стоять вище, але клясове розшарування в них слабе; до останнього часу помітний великий вплив духівництва та глитайства. Характер хліборобства (всі колоністи сидять на одрубках) теж сприяв цій відрубності. Культурний вплив колоній на селян був незначний, їхню с.-г. техніку переймала тільки заможніша частина селян та й то не всі.

За ці два дні мені довелося побувати і в хуторських і не хуторських селах. Села хуторські живуть заможніше, це правда; у хуторян і колоністів і будівлі кращі, і худоба, і коні ліпші, і реманенту більше. Глитаї та їхні пришийхвости настирливо це висувають в протывагу колективізації, мовляв, не колектив, а хутір визволить поліського селянина із злиднів.

Мій „провідник“ якого я все більше почав підозрівати в співчутті якраз „хуторянам“ при кожній зустрічі з знайомими селянами завжди звертав на це розмову. Вона кожного разу починалась однаково.

— Ну як у вас з землевпорядженням?

— Та приїздили! Будемо щось робити!

— І що ж? У СОЗ, колектив чи на хутори?

— Та є которі, що в СОЗ пишуться, а є такі, що й до колективу охочі вступити!

— А ви ж як?

— Та хто його знає. Далі видно буде.

Мій „чичероне“:

— Коли земля близько, то й угноїти її можна і обробити краще. А колектив, хто його знає як. Не чули, як там у Яблунці?

— Ні, не чув.

Розмова вривається і ми так і не дізнаємось, за що ж, власне, стоїть наш співбесідник: за хутір, за спільну обробку землі чи за колектив?

Раз я кажу своєму провідникові:

— Ви, здається, за хутори?

— А то ви почім так думаєте?

— Та щось ви здорово мені намагаєтесь ті хутори гарними фарбами намалювати.

Він ніяковіє, а потім говорить:

— Знаєте, їсти із власної миски найкраще!

Оте „їсти з власної миски найкраще“ набирає в хитаннях селян величезної ваги. Але чи правильно це? Чи не є ця „власна миска“ часто брудна, а страва в ній не зовсім здорова?

По всьому видно, що колективізація й тут гаряче дебатується; навколо неї по поліських селах точиться палка й пристрасна дискусія. Буває так, що громада, піддавшись глитайській агітації загуде:

— А, комуноу? Колектив? Га? На Гальчину Долину! На Лобачову Ниву! На Курган! Оттуди з комуною!..

— Із нас деруть, комунам пруть, а вони готове переводять!..

— Хай покажуть, як господарювати на піску, а на угноєній і дурень зуміє!

Кожна невдача, кожний невдалий крок колективу викликають серед глитаїв насмішки.

— А, лихо їх матері, догосподарювались! Кредити забрали, а снопи й досі на полі!

Доводи проти колективізації старі, заялозені, дрібничково-індивідуалістичні.

— Скажемо так. Стану я з своєю жінкою на полі, а ви з своєю, і Василь Гаврилько з своєю. То хіба можна порівняти. Хіба то буде робота?

— А так-так. Це ви правду говорите. Гаврилько як ліг на печі у пилипівку, то злізе тільки аж навесні!

У німецькій колонії Горщик мені, як „приятелеві“ мого „приятеля“, один господар, до якого ми заїхали, говорив:

— У нас теж був заснувався колектив. Дали йому землі, коні тощо. І що ж? Коней перевели, земля лежить необроблена. То вже починають тікати, так що, мабуть, нічого не вийде з того колективу. Розбіжаться!

У його голосі бринить те „розбіжаться!“— як бажання провалу „комуністичної вигадки“, почуваяється, що він бажає цього провалу всіма фібрами своєї душі.

— Значить, на своєму клаптику краще господарювати, ніж в колективі?

— Авжеж, що краще. Де ви бачили!

Не забувайте, що говорить заможний колоніст. Іноді його аргументацією оперує й середняк. На жаль, я не встиг ознайомитись хоч би з одним колективом і таким чином перевірити ті балачки, що навколо них точаться. Але поставимо так питання: чи дає хутір перспективу для розвитку сільського господарства? Не кажучи вже про те, що хутір—це не наш шлях, не шлях соціалістичного сільського господарства, хуторська система має свої суто виробничі вади, що не дають можливості розвинутиись продукційним силам села. Хутори й одруби гальмують подальшу машинізацію сільського господарства, стоять на перешкоді його інтенсифікації, не припиняють дроблення господарств, не розв'язують питання про підвищення врожайності і, таким чином, повільно обертаються на „самоєдські“ господарства. Товаровість одрубних і хуторських господарств не набагато вища за інші господарства.

У селі Бондарівці, що одна з перших колись вийшла на століпінські хутори, ми розговорились з молодим господарем, що має дев'ять десятин землі.

— Ну як, на дев'ятох десятинах можна жити?

— Та можна, коли землю угноїти.

— А податку ви багато платите?

— Ні, податок не важкий. Тільки біда, що багато стоколоса у мене замість жита уродило.

— Значить, врожай не високий?

— А так. Трохи замокло, трохи підгоріло, трохи обробка пошкодила, мало гною, ну, та й господар з мене ще не досить досвідчений,—то от як зібрати все це до купи, то й тяжко виходить!

Поліські дослідні станції довели, що середній врожай, якщо правильно організувати господарство, на поліських пісках та суглинках кожне господарство може мати 50—60 пудів на десятину, а коли завести поліпшені форми, то й 80—100—150 пудів. Але такі великі постійні врожаї може мати тільки велике усьогоспільнене господарство, що застосовуватиме складні машини, штучне угноєння і правильне чергування культур.

Ніколи цього питання хутір не розв'яже і поліського селянина із злиднів він не виведе. Тим більша відповідальність лягає на колективи. Вони повинні не розказом, а показом агітувати за нові форми господарства.

Через смужжя і тут велике зло. На Поліссі доведено, що селянин далі одного-двох кілометрів гною не возить, між тим земля буває розкидана в десятьох—двадцятьох місцях на відстані 5—10 і більше кілометрів. Далекі землі лежать або в облозі або обертаються в так звані „бросові землі“, що на них нічого не росте крім „голоя“ або заростають вони вересом та засіваються поволі лісом. Коли на облозі посіяти жито і не угноїти як слід землі, то: там, скоріше всього, вродить звонець, а місцеве прислів'я говорить

— Де дзвонець, там житові кінець!

Найкраще хліб родить на „грудочках“ поблизу села.

— От бачите, — показує мені селянин два колоски. — Оце жито вирросло на грудочку, то є хоч на що подивитись. Посієш на грудочку корець жита, то візьмеш хоч два. А оце росло далеко і в долині, то ледь-ледь насіння поверну.

Висновки цілком ясні. На Поліссі робота хлібороба особливо важка тим, що земля скупа, а робити доводиться багато. Чудово наприклад, звучить скарга жниці на сонце.

— Сонейко, чи було ти в бога в наймах,
Чи думаєш ти об мін'є,
Що так раненько сходиш,
А позненько заходиш?

— Ти, дівчино молодая,
Ти дурний ти розум маєш,
Що ти мін'є зневажаєш,—
Як я раненько сходжу,
Дак я тебе у полі застаю,
Позненько заходжу,
То я тебе у полі кидаю.

... З Бондарівки через Охотівку, Кам'яну Горку, Остапи, Во-
няки повертаємо назад до Лугинів.

До цього часу ми їхали здебільшого низькорослим лісом. До-
піру за Охотівкою дорога пішла борами. Мій візник дивився на
них і тільки головою похитував.

— Умирають наші поліські ліси, умирають. Зникає наша краса
і гордощі!. Тут стояли колись такі сосни, що як свічки на 60
аршин вгору підносились. З небом розмовляли. Увійдеш, немов
до церкви. Тихо-тихо. Тільки де-не-де клаптик неба просвічує.
А як дмухне вітер, як зашумить ліс, як заговорить. Угорі шум,
а внизу тихо — не війне. Ні, не буде вже такого лісу!..

Так, з лісом ми розпорядились поганенько, не розумно, а
почасти й по-хижацькому. Тільки допіру вхопились за розум.
Округа починає розробку торфу, запаси якого на Коростенщині
величезні; держава теж починає як слід порядкувати в лісах.

Обабіч бір. А внизу зеленими хащами поросла азалія, по
місцевому „багон“. Цвіте азалія в червні великими жовтогаря-
чими квітками. Кажуть, що тоді зарослі азалії являють собою
надзвичайну красу, ліс ніби полуменіє. Проте, ця краса небез-
печна. Азалія має терпкий наркотичний запах, від якого дуже
болить голова. Коли азалія цвіте, то все живе звідтам виходить
і вилітає, навіть гад і той виповзає.

Ліс скінчився. Почався „луг“. Вечір. Над обрієм висить вели-
кий червоний молодик. Над ним стоїть чорна хмара, що по-
вільно, як потвора, розповзається по небу. На заході догоряє
ватра, запалена сонцем. Густа чорна темрява налягає над тихими
порожніми полями. „Лях“ починає сердитись і зрідка дмухає
холодним вітром. Злякано тремтить придорожня осика. Великі
дикі груші вартують над шляхом. Самітня береза в гіркій задумі
опустила додолу своє тонке гілля. А далі, в полі, стоїть раясний
дуб, широко розставив свої рамена, готовий прийняти на свої
груди удари осінніх вітрів і зимових хуг та хуртів.

V

Ви стоїте на старому городищі Мала, на тому самому горо-
дищі, де, за переказами начального літопису, стояла столиця
древлян—Іскорость, над якою княгиня Ольга так жорстоко
помстилася, за свого чоловіка.

Ранок. Повітря, по-осінньому, чисте й прозоре і з городища
відкривається чудовий краєвид на Коростень та околиці. Видно
села, переліски, гайки, білі бані церков, лани, схожі на картату
блідих фарб плахту. Ближче розкинулось саме місто Коростень,
у недавньому зачухане містечко. Над низенькими будиночками,
що побігли кривими вуличками, підносяться нові великі будинки.

А просто під ногами біжить гранітним ложисцем р. Уша. Дзвонять її водоспади, що носять тут поетичну назву „Ольжиної купелі“. Трохи далі, де береги стрімкі, течія води спокійна, — це місце називається „Ольжиним дзеркалом“, а напроти „чортів берег“. З усіма цими назвами зв'язані легенди та перекази, що сягають у сиву старовину.

Уша біжить, розбиваючись об граніт, лиже його, піниться білою піною на водоспадах, дивиться прозорою водою, ніби ніжно-блакитними очима, в гранітних водійомах, а по горі, по лівому березі росте нове місто — Коростень, окружний центр Полісся, в майбутньому його індустріяльне серце.

„Новий“ Коростень не нараховує свого життя і десятих років і місто, буквально, росте на порожньому місці, але воно росте, розвивається. Коростенці вправі пишатися своїми досягненнями, беручи на увагу, що округа дефіцитна.

Коростень стоїть в так званій „гранітній місці“, граніт вилазить всюди, він не тільки заважає будівництву, а просто стає на перешкоді, бо доводиться вживати динаміту, щоб зневільувати вулиці, закласти фундаменти під будинки.

Місто росте. Розбито кілька нових вулиць, причому одна центральна, Червона вулиця, своєю шириною може сперечатися з первокласними проспектами. Тепер вона поволі прикрашується новими будинками. Будують пошту, окрсуд, уже готові — окрвиконком, земвідділ, фінвідділ, два клуби, театр; збудовано прекрасну лікарню; на правому березі стоїть нова велика семирічка; друга семирічка стоїть коло станції, там же росте ціле робітниче селище. Проведено електрику, прокладено водогін, більшість улиць забруковано.

Для того, щоб ото все збудувати, щоб справді зробити Коростень культурним центром Полісся, коростенцям доводиться чимало воювати в центрах, часто вислуховуючи не зовсім приємні характеристики.

Дехто й досі має дикі погляди на Коростенщину. Недавно в Києві була нарада фінробітників. Коростенці в досить енергійній формі поставили свої вимоги. Тоді піднімається один із „центру“ і заявляє з іронією:

— Що за бісова мама? Коростенці завжди — дай та дай! А навіщо давати? У вас же там і досі мамути по вулицях гуляють!..

Один із коростенців на це відповів:

— Вибачте, товаришу! За Олеарієм, московити під клюквою сиділи і самовари пили! Але хто вірить тим, вибачте на слові, дурницям!

Отже Коростень можна вважати за цілком нове радянське місто, що будується нами. Не даремно ж коростенці пишаються тим, що в них усього лише одна церква, та й ту, як признався мені завідувач місцевим музеєм, він хотів би взяти під свою високу руку.

— Я б там такі експонати виставив, що просто диво!

І я певен, що недалекої той час, коли дзвін цієї церкви перестане бамкати, а сама церква з місця темряви обернеться на культурне огнище, яких так потрібує Коростень.

Коростенщина склала свій п'ятирічний плян розвитку народнього господарства. Це ціла поема, коли хочете і я радив би товаришам, що працюють в окрплянї, зробити популярний виклад цієї п'ятирічки і розіслати в найглухіші села, в кожную хату, щоб не було жодної родини, яка б не знала про перспективи розвитку своєї округи.

Річ у тім, що сами поліщуки не знають гаразд своєї округи, ні її багатств. А крім того, для Полісся як нігде, може, потрібна освіта, освіта і ще раз освіта.

Мені, наприклад, пригадуються такі рядки з „Лісової Пісні“ Лесі Українки:

Шипле — Дівце,
Пропаснице — Трясовице!
іди ти собі на куп'я, на болота,
де люди не ходять, де кури не піють,
де мій глас не заходить.
Тут тобі не ходити,
білого тіла не в'ялити,
жовтої кости не млоїти,
чорної крови не спивати.
Ось тобі полинь—
Згинь, маро, згинь!

Дія „Лісової Пісні“ відбувається якраз у глухому і дикому Поліссю, де, справді, багато є таких місць,— „де люди не ходять, де кури не піють, де мій глас не заходить“.

Полісся!.. Чи знаємо ми його? Хіба там немає лісових хащ, страшних трясовин, сипучих пісків?

Хіба там не панує дичавина по глухих селах? Хіба там знають і досі щось більшого проти сил природи, проти всіх нещасть, що так щедро ними обдаровує фортуна поліщука, крім „заговору“.

Проте... історія не проходить марно і для Полісся. Старе, ми б сказали, „тубільне населення“ поліських лісів — „русалки“, „мавки“, „водяники“, „лісовики“, „перелесники“, „страшні пропасниці“, „мари“ і „злидні“,— увесь цей казковий світ, показаний поетесою,— і просто чортовиння для поліщука,— поволі вимирає.

Натомість народжується, зростає, міцніє нове покоління, що нічого спільного з казкою не має,— покоління, що розчищає хащі, що висушує болота, що вчиться в школі, що сміється з своїх батьків, коли чує від них про „водяників“, „лісовиків“ і тому подібних „богів“ і „божків“.

Де-не-де на Поліссі вже світить електрика. Агрономи проводять нові основи хліборобства. Зростають колективи. Школа розганяє духовну темряву. Газета й книжка цю роботу поглиблюють.

Такого сусідства „поетичний світ“ „Лісової Пісні“ не витримує. Він — той світ що не рік переселяється у все глухіші, у все дальші кутки Полісся, де й терпляче чекає на смерть.

Полісся росте, розвивається. На боротьбу з природою-мачухою стає нове покоління.

В „Лісовій Пісні“ Лукаш закохується в „мавку“; потім кидає її за для „зёмної“ Килини; а кінець-кінцем, кидає і її і йде за своєю „мрією“.

У лісі він зустрічає „постать“, що каже йому:

Я—загублена Доля.
Завела мене в дебри
нерозумна сваволя.
А тепер я блукаю
наче морок по гаю,
низько припадаю, стежечки шукаю
до минулого раю.
Ой уже ж тая стежка
білим снігом припала...
Ой уже ж я в цих дебрах
десь на віки пропала!..

А Лукаш відповідає:

— Уломи ж, моя Доле,
хоч тую ожину,
щоб собі промести, по снігу провести
хоч маленьку стежину!

Леле, як нині змінився світ! Сучасний Лукаш із значком „Кіму“ не буде ганятись за якоюсь невиразною „мрією“. Не буде він промітати для себе „маленьку стежину“.

Ні! Він намагається змінити саме обличчя землі. Він не боїться природи. Він намагається її вивчити. Він не уступається перед нею. Він хоче її підкорити.

Стара земля древлянська! Багато ще там старих пережитків, багато темряви й дичавини. Але вже йде робота. Розкорчовуються хащі. Починається нова доба. І про старе ми можемо з певністю сказати—

Згинь, маро, згинь!..

Жовтень 1929 р.

З КРИМСЬКОГО БЕРЕГА

Керч-Пантікапея

Свіжий вітер. Солоне повітря.

Пах моря, морської трави, риби й розсолу.

Довгою чередою на вспіненому морі йдуть на берег хвилі.

Раз — і удар! Біла піна й золоті бризки піднімаються догори в світлі ранішнього сонця. З легким шумом падають на землю. Вода струмками збігає назад.

А трохи нижче вона як голодний звір лиже камінь молу. За ним хвилі безборонно налітають на незахищений берег, вода з глухим шумом і клекотом збігає на прибережні пагорки, щоб потім відкотитися назад і знову й знову почати свою шалену атаку.

Море грає!..

Над берегом стоїть шум від прибою. Людей не видно. А на морі човни й байдаки під вітрилами, що пурпуряться в ранковому сонці.

Їдуть з Тамані, Анапи й далі.

А на березі мережево піни. Стоголосий шум і гомін. Він вас загойдує. Ви дивитесь на незчисленні лави хвиль, ви вдихаєте солоне повітря.

Дме норд-ост. Вітер, що пролітає над сибірським суходолом, над Уралом, прикаспійськими пустелями, щоб з усією силою потім вдарити в море, розгойдати його на кілька день.

Норд-ост. Холодний і сухий.

Навколо невисокі голі гори. На протележному березі затоки видно корпуси й димарі заводу. Із заходу й з півдня теж гори. З півночі й зі сходу затока відкрита вітрам.

Під горами місто. Місто кам'яне. Терасами полізли будинки на узгір'я. Знизу здається, що вони стоять один на одному.

Гори сірі, безрадісні, безлісні.

Он на одній із них стоїть античний портик. Трохи нижче біліє колонадою велика будівля. Ніби грецький храм з дорійськими колонами, що перенесений чудом з блакитно-небесної Еллади на береги Боспору Кімерійського.

Вітер здіймає хмари колючого пилу. Він вам їсть очі, сльоза застилає зір. Вітер несе пах моря, соли, гнилої риби і морської трави.

Тепер ви можете собі сказати, що ви в Керчі.

Керч уся в минулому і в майбутньому. Колись багата грецька колонія, Пантікапея, вона згодом стає столицею могутнього Боспорського царства, — царства, що мірялося силою навіть з самим Римом.

... Торговий центр Понту Евксінського і Меотії. Передостанній форпост дивної елінської культури на півночі. Там, далі, на думку греків, починалось вічне царство темряви холоду, страшний Гадес.

Вузол, де сходились торговельні шляхи Європи й Азії. Місто, де впливи обох суходолів складались у мінливу й розмаїту амальгаму, чудесну культуру.

Стара Пантікапея бачила на своїх вулицях і майданах гостей із далекого Заходу, з Півночі і з таємничого блискучого Сходу. Хінці, індуси, араби, хоросани, германці, гали, римляни, галантні еліни; авантюристи, куртизанки, купці, поети, мандрівники, філософи, географи, історики, скитські князі, нікому невідомі народи, — усі кому було тісно вдома, хто шукав пригод, їхали сюди, щоб скоштувати пригод, щоб побачити невідомий світ.

Вирувало життя... Відбувались події, що їх відгомін далеко розкочувався в тодішньому світі.

А потім... руїна, забуття, смерть. Згодом, невелике село. Через віки — купка бідних кам'яних хаток. Стародавня культура зникла без сліду. Тільки гора Мітрідата, грецькі катакомби та музей старовини нагадують про світ, що давно помер.

Тепер Керч налічує щось із 20 тисяч населення. Місто частиною розсипалось в долині, а частиною розташувалось по горі. Краща вулиця носить ім'я Леніна. На гору веде кілька терас із широкими сходами. З гори Мітрідата відкривається чудесний краєвид на Керченські гори, на порт, на протоку, Озівське і Чорне море і на Тамань.

У Керчі залізнична станція і порт. Порт невеличкий, що вивозив близько 2 мільйонів вантажу, — тепер завмер.

На Керчі вже помітний подих Сходу. Візьміть населення — росіяни, українці, греки, євреї, вірмени, турки, татари. Це надає містові особливої строкатості, що нею відзначаються всі міста Сходу. Ви ходите його вулицями і відчуваєте, що топчете порох віків.

Нерв міста — порт. Раніше він правив за головне джерело прибутків, він був тим рухачем, тим нервом, що примушував жвавіше пульсувати містцеве життя.

Далі, рибальство. Керченські оселедці були відомі далеко. Крім оселедців, тут чимало ловилося кефалі та скумбрії. Тепер ри-

бальство через хижацькі способи ловів занепало, улови риби різко зменшились. Промисловість представлена тютюновими фабриками та паровими млинами.

У Керчі багато незанятого люду. Люд той раніше годувало море. Тепер море скупе і люди нудяться. Чимало капітанів і матросів роблять роботу, що немає нічого спільного з морем, або просто нічого не роблять.

Доля цих найгірша. Вони більшу частину свого життя провели на воді. Тепер на воді нічого робити.

І дивно. Ці люди, що їх ніколи не качало море, що твердо трималися на своїх утлих човнах і байдаках, на шкунах і суднах, що не боялися ні бурі, ні вітру,— їх закачала земля.

Так-так, на твердій землі вони переживають чи не найбільшу „качку“ в своєму житті. Море житейське виявилось бурхливіше за море справжнє. А декого і зовсім закачало.

Керч — центр району тієї ж назви Кримської республіки.

Чи помітна татаризація? Так. Поруч із руськими написами на установах та торговельних закладах ви бачите і арабську „в'язь“.

Ще більше це помітно в книгарнях „Кримдержвидаву“. На вітринах, на столах багато книжок татарською мовою. Я часто бачив, як веселою юрмою вривались туди діти і несли зошити, книжки з портретом Леніна, олівці, при чому чорні, як маслини, очі весело поблизкували.

Я бачив, як поважни татари довго колупались у своїх широких штанах, виймаючи гривеника, два, три і несли обережно теж книжку з портретом Леніна, щоб десь сухої ночі онук прочитав про те, що заповідав вождь і що несе майбутнє татарському народові.

Татарський нарід прокидається. Не треба наводити офіційних даних. Розкажу лише про такий випадок.

Довелось мені їхати із Керчі до Теодозії. У вагоні майже самі татари. Одна пожила, але моложава татарка поверталася з хлопчиком додому. Хлопчик віз кілька книжок, що їх увесь час перегортав. Я спитав:

— Син?

— Еге ж, син.

— У школі вчиться?

— Так, у школі.

— А школа татарська чи руська?

— Ні, татарська. Цього тільки року відкрили.

І вона ламаною мовою розповіла мені, як їхній аул два роки клопотав про те, щоб їм дали вчителя. Дали тільки на третій, але коштів на утримання школи не асигнували. Тоді аул взяв на свої кошти і школу і вчителя.

— Учитель по тижню живе у кожного з батьків. Хороший вчитель. І дітей гарно вчить. Зате й ми ним дорожимо, як рідним!

Це показує, наскільки татарський аул виріс.

Між іншим, поцікавився я трішки життям і місцевих українців. Навколо Керчі майже нарівні перемішані татарські аули і українські села. На вулицях Керчі ви українську мову почуєте всюди. Проте, обслуговування культурних потреб українського населення не налагоджено як слід.

У Криму офіційно налічують українців 45 тисяч, скільки ж їх неофіційно, ніхто не знає. Часто українців залічують до росіян. Нам пощастило в одному офіційальному видавці натрапити на таку цифру: „русские (великороссы и малороссы)—290 тысяч“. Очевидно, ці дані складав якийсь із головотяпів, що затримався в Криму, а їх тут чимало, тих головотяпів.

По книгарнях української книжки мало, навіть у контрагентстві друку, яке українські газети держить. Ці газети купує, здебільшого, сільська молодь, що приїздить до міста в різних справах.

Вище ми сказали, що вся Керч в минулому і майбутньому.

Будучина Керчі полягає, в чому б ви думали?

В залізній руді. У керченському районі найбільші поклади руди. Перед імперіялістичною війною здобувалось до 30 мільйонів руди, що перетоплювалась на чавун на трьох заводах. Увесь запас визначається в 115 мільярдів пудів,—і за статистикою світових запасів, керченські руди займають четверте місце в світі.

Покищо це „мертве багатство“. Але вже намічено будувати великі металургійні заводи в Керчі, що даватимуть сотні тисяч тон чавуну й сталі.

Кафа - Теодозія

Від Лозової—рівний степ. Поїзд крізь пільму ночі, розсипаючи іскри, летить назустріч півдню. Чим далі, тим той степ рівніший. Уночі минаємо Павлоград, Синельникове, Запоріжжя. На світанку—в Мелітополі.

За Мелітополем степ міняється. Досі—це був зелений килим з великими селами. Тепер на ньому розкидані невеликі хутори та колонії. Скоро Крим. Близькість його помітна по солонцях.

Поїзд летить вузьким дефіле. Видно плеси води. Десь поблизу морські лимани.

Станція Чонгар з пам'ятним по 1920 році Чонгарським містком, що його довелося Червоній армії брати у білих в „лоб“. Ніби на спогад того біля колії могила, над нею колишеться й шелестить тирса.

В Чонгарі соляні промисли. Правильні чотириохкутні ями; одну від одної розділяють стінки, обшиті шальовкою. Сонце випарює

з ям воду і сіль осідає на дно. Дно таких „сухих“ ям нестерпучо біле. Маленькими вагонетками сіль підвозиться до соляних бурт-куч, звідки вже вантажиться у вагони.

Потім Сіваш і далі Джанкой. У Джанкої доводиться чекати кілька годин на поїзд із Керчі, що має нас везти на Теодозію. Тут ви можете подихати свіжим степовим повітрям і здалеку помилуватись Кримськими горами.

Чудні ці гори. Ниби степ біг-біг до самого моря і раптом чиясь велетенська рука взяла й підняла його, поламала землю, нагромadiла каміння і круто обрубала весь цей німий хаос над морем.

З півночі степ. Далі море. Між степом і морем—гори. Море таке ж безкрайне, як і степ.

Звідци лінія гір ніжно темніє на синьому небі. В імлистому ранкові та лінія то ясно видна, то губиться, зливаючись з небом. А коли зовсім проясниться, то перед вами покажеться на мить верховина Ай-Петрі.

Тільки на мить. Щоб потім знову зникнути в імлі.

Від Джанкою до Теодозії — дорога теж степом. Тихі станції. На них поважні татари продають черешні. В степу видно отари овець. Отари сірі. Степ теж сірий. А праворуч синіють гори.

Аж ось блиснуло море. Спершу ніби марево. Але через півгодини ви вже можете милуватись його синім простором.

Поїзд плигає на стиках,—кілька хвилин і ви в самій Теодозії.

Білий вокзал із бутового каменю під грецький стиль. За ним широка вулиця і просто готель „Асторія“. Носій хватає ваші речі. Вам лишається тільки йти за ним.

В готелі ви можете дістати кімнату з „морем“ і без „моря“ З „морем“—п'ять карбованців на добу, без „моря“ — три карбованці. Ви, звичайно, берете, з „морем“. Поки номерантка прибирає кімнату, ви спішите на балкон глянути на море. За це з вас і беруть зайвих два карбованці. Але варто дати їх милуватись морем, ніж дивитись у внутрішній двір, де на протилежному боці через вікно видно, як двоє взасос цілуються... Ні краще вже море.

А воно вільно дихає перед вами, таке тихе, таке лагідне, таке широке. І дивно синє. І дивно прекрасне. Прекрасна й чиста його синь. І прекрасна його широчінь.

...Теодозія? Чи не правда ж, вам це ім'я нічого не говорить? Ви поморщите лоба і може, навіть, одразу не пригадаєте, де це.

— А, Теодозія... Так-так... Це здається, в Криму... Порт.. За старих часів знамениті цигарки Стамболі!..

— А Кафа?.. Про Кафу колинебудь чули?

— Ні, не чув. А це ж де?.. Певно, теж десь у Криму?

І коли ви скажете, що Кафа це та сама Теодозія, що це та сама знаменита Кафа, куди нераз їздили запорожці „люльки закуряти“,—то коли перед вами щирий український патріот, то у нього все обличчя попливе усмішкою.

— А, так-так, пригадую. І оце та сама Кафа, знаменитий невольничий ринок усього Чорномор'я та Приазов'я і є сучасна Теодозія? Дивно!

Початок слави Кафи поклали генуезьці, що зробили з неї опору свого панування на всьому Чорному морі. Вплив Кафи поширювався на Приазов'я й Кавказ аж до самого Каспія. В Кафи жив консул Генуї. Тут була їхня фортеця, руїни якої збереглись і досі.

Це був великий торговельний центр. За Кафу в середні віки боролось чимало ханів, князів, імператорів, султанів.

Тепер ті часи призабуті. Як призабута і стара назва. Російські царі, коли заволоділи Кримом, назвали Кафу — Теодозією. Не знаю, чи є в цьому якась історична традиція.

Теодозія — біле місто, як і більшість кримських міст. Вечір. Я йду Приморською вулицею. Фонтан Айвазовського. Напроти сквер із статуєю робітника, що піднімає великий камінь,—символ будівництва. Трохи далі вулиця обсаджена прекрасними сріблястими тополями. Тут же бульвар — у ньому статуя гречанки, що з чаші лє струмок холодної води.

В Теодозії краший порт на всьому східньому побережжі Криму. Порт прекрасно обладнаний, при чому хліб можна просто з вагонів пересипати в трюми пароплавів.

Тепер у порту стоїть тиша і трава пробивається крізь камінь бруковиці. На рейді — жодного судна. Весна — мертвий сезон для порту. Оживає він восени, коли підуть хлібні вантажі.

Теодозія тихе місто. Зате тут бувають шумливі базари. Особливо під осінь. Тоді ви бачите гори червоних помідорів, винограду, фруктів, цибулі, золотих динь. Усе метушиться і грає фарбами. Базар кричить, торгує, лається. Тепер базар тихий.

Теодозія курорт. Місцеві патріоти вважають свій пляж за другий після евпаторійського. Це править їм за втіху. Проте, — найкращого, що є в Теодозії, це порт. І з ростом господарства Криму й усього Союзу, безумовно, теодозійський порт займе одно із перших місць на Чорному морі.

Теодозія новітніх часів дала двох великих громадян — великого художника-мариніста Айвазовського і „великого тютюнового короля“ Стамболі.

Картинною галерією Айвазовського Теодозія вправі пишатись. Сам Айвазовський, може, як ніхто любив море. Увесь свій талан він віддав йому. Під його пензлем море оживає. Воно в нього зафіксоване в усіх моментах свого багатобарвного життя, це якась поема фарбами на честь водяної стихії.

Ось воно перед вами тихе, лагідне, ніби посміхається. Ось воно суворе, похмуре—це перед штормом. Ось воно в бурі—все кипить, усе хаос.

Ось воно світить пурпуром заходу сонця. А ось воно кидає човником на білі гриви розлючених хвиль і ви відчуваєте, що люди в човні — то мертві люди, то жертви розгніваної стихії.

Ось воно переливається сріблом у місячному сяйві. А ось воно стялось у нестямній боротьбі з чорними скелями. На вас дихає сама стихія. Ви чуєте шум прибою і холод бризків.

Але що таке „великий“ Стамболі?.. Мільйонер. Фабрикант. Його палац був найкращий у Теодозії. Його влада над робітниками була велика. Цигарки з його маркою розходились не тільки по всій старій Росії, а й за кордон.

Революція цінить Айвазовського. Але революція ліквідувала Стамболі. Остаточо й назавжди. Його фабрика — власність держави.

А в його палаці — санаторій.

Зелена долина

Ранок.

Синя спокійна гладина моря. Білувато-синє небо. Шепіт хвиль.

Стоїть синюватий „Алчак“. Рожевіє „Сокіл“, а по ньому пове біла пухната хмарка; кучерявиться своїм чубом „Перчем“; вирізується на фоні неба своїми жовтуватими пісковцями „Таракташ“.

Тиша. Не то тиша, що ми до неї звикли. Тут вона особлива. Вона „стоїть“. Вона ніби чекає на щось. А дждавшись, сховається у долини й западини гір, де гомінка луна повторює кожний звук і де тиша і луна — дві сестри однієї матері.

Викочується сонце на небесний дах. У його промінні, лоскочучи слух, ласкаво рокоче море.

Море — ніби великий звір, що прижмуриє очі.

Ледве-ледве помітні на ньому хвилі. І тонке кружево піни на берегах.

А он далі, на морському просторі табун дельфінів грає. Важкий „мартин“, блиснувши на сонці білим крилом, сідає на воду.

Над „Соколом“ знявся гриф і могутньо робить круги, несучись у височинь, назустріч сонцю.

День.

... На правому боці Судацької затоки, на стрімких скелях руїни генуезької фортеці. В три пояси вона колись підперізувала ту гору мурами, глибокий рів колись відділяв її від суходолу — і була вона — 500 років тому — неприступна.

На самому шпилі тієї гори „Дівича вежа“. За переказами, один хан запер туди красуню-полонянку. Горда вона була, не хотіла піддатись грубій силі завойовника. І кинулась униз із стрімкої скелі й тіло її вхопили в свої обійми хвилі в час бурхливого прибою.

Тепер тихо в цих руїнах. Життя відшуміло. А нижче, в долині німецька колонія, що волею Потьомкіна та Катерини опинилися тут аж із далекої Баварії.

В колонії чистенькі дворики, квітники, садки, виноградники. Тут ви можете зустрінути біляву, високу й грудасту Матільду, що ніби зійшла з якої картини. І звуки німецької мови, наполовину змішаної з російською. Кірха з маленьким дзвоном і старим патером; школа з „професором“; лікар.

Червоні корови з брязкальцями та дзвониками на шлях. І коли вони ідуть у гори, то в долині стоїть тихий дзвін.

А над колонією вежі „Салдат“. Суворі, посивілі в віках. Пах долиню. І зубці гір. І тихий шелест гірського вітру.

Нижче—море. Воно повільно дихає. Дачі ще сплять. Але,—цюкають сокирами теслярі на новому будинкові. Татари несуть у кошиках ягоди. На них чорний одяг і високі баранячі щапки. Он проходить група татарок. На головах білі намітки, з-під спідниць виглядають сині, червоні, жовті й зелені шальвари.

Зелень сірувата. Земля скупа і без води нічого не дає. Вона вся в лисинах, що похожі на лишаї, полинь і то йтут скупоросте. Під гарячим сонцем ця сіра земля німо кричить:

— Води!..

Але води немає.

Та ось одійдїть далі. Між Алчаком і Гюль-Тепе долина. Але гляньте, який контраст.

Замість сірого кольору ярка зелень. Каштани, стрункі тополі, груші, яблуні, мигдаль, абрикоси, персики, черешня, слива, виноград і величезні горіхові дерева.

В гущавині зелені видно білі будинки з дахами червоної черепиці,—це радгоспи. До них ведуть вузькі дороги. Ариками тече така цілюща для цієї місцевості прісна вода. Вона йде звідтам, із-за Таракташу, ця вода, що татари її прозвали „Сук-су“ тобто холодна вода; вона дає життя цій долині.

Так, перед вами, зелена долина. На фоні сірої одноманітності,—а тут навіть більшість гір сіра,—вона вражає своєю свіжою зеленню.

Але ця земля вимагає кольосальної праці. Суха мергеляста земля важка і її треба розбивати важкими мотиками. Під гарячим сонцем робітники—татари, обливаючись потом, вимахують такими мотиками (була саме весна, травень, а тут уже сонце спалило на горах зелень), щоб зробити цю землю пухкою і щоб вона родила. Без цього вона каменіє і робиться скупорою, як скнара.

Потім вода. Без води тут нічого не ростиме. Навіть на високих горах немає великого лісу, а тільки низький чагарник. Знизу здається, що по схилах поліз зелений мох.

Зате там, де вода, земля стає щедрою й нагороджує працю людини. Але воду треба берегти. Он її ариками ведуть аж з холодних джерел Таракташа. І хай жодна краплина її не пропадає даром.

Вода! Тут вона основа життя. Там, де її немає, там сіра спалена земля. Перед вами шматками сірої пустелі, де, навіть, польні не росте, де навіть „скарабея“ не водиться.

Судакська долина займає кілька сот десятин. Праворуч од неї пішла дорога в Отузьку долину, ліворч — в Ай - Сакську; просто — сади Таракташу й холодна вода Сук-су.

За Таракташем хвиляста лінія гір з невеличкими полонинами трави. Там царство чабанів, що вночі розкладають далеко в горах багаття. Те багаття горить, як гірські маяки, ек тривожні вогні підчас наступу ворогів.

Повітря бринить від гудіння бджіл. Від води йде приємна вокість.

Під великим старим горіхом сидить татарин і щось задумливо співає. Чудна та пісня. Вона не гірська. Ні, вона одноманітна, як степи Азії, звідки вийшли ці нащадки Чингіз-хана.

Але що це таке?

„Ой, піду я лугом, лугом!..“—

заводить дуже високий жіночий голос.

„Ой, піду я лугом...,—

підхоплює другий, низький контрольто.

„Там, де милий оре плугом!—

зливаються далі обидва.

„Понесу я йому їсти...
Понесу я йому їсти,
Чи не скаже мені сісти...—

розливається в зеленій тиші.

„І наївся, і напився...
І знову злилися два голоси, як два струмені в один:
„І наївся, і напився...

Пісня... Одвічна скарга жінки на свою долю.

— Агов, дівчата! Звідкіля?

Вони кидають роботу і спираються на сапачки.

— З полтавщини!—гукає висока в білій хустці. А друга докидає:

— Вже другий рік тут. Ми в совхозі тут працюємо!.. А мені чомусь пригадалися слова із другої пісні:

Ой буде вас, діти,
По горах та долинах,
Ой буде вас, діти,
Та й по чужих країнах...

...Сурож... Сугдея... Судак.. На терені цього кусочка Криму колись точилась кривава боротьба. Судак був тоді головним торговельним пунктом, що перевищував один час і Пантікапею і Кафу, і Херсонес-Таврійський. Потім це була первоклясна генуезька фортеця, коли Генуя володіла всім цим побережжям; потім нею володіли татари.

Доконав Судак Потьомкін. Він зруйнував фортецю. Їм мури були розібрані на салдатські казарми. Частина татар виселилась до туреччини, а частина пішла в гори. Узбережжя моря почали займати завойовники та їхні колоністи.

Кращі землі попали до рук російських панів та колоністів. Корінне татарське населення мусіло сидіти в горах, скніти і поволі вимирати та вироджуватись. Сам Судак обернувся в брудне містечко з кількома десятками хаток. І тільки останнім часом він почав оживати і то завдяки курортникам.

Головне багатство Судакської долини—це виноградники. Знавці кажуть, що кращих винних сортів винограду за судакські в Криму немає.

До революції виноградники були не в руках татар. Виноградники розводили греки, росіяни, німці, були великі виноградницькі господарства у поміщиків. Напр., в сімох верствах від Судаку є знаменитий „Новий Свет“, колишній маєток князя Голіцина. У його склепах, що викопані просто в сухому мергелястому ґрунті, була знаменита „бібліотека вин“, що складалася із 35 тисяч пляшок.

— А як же тепер?—питаю я у місцевих людей.

Відповідь дістаєш в залежності від того, до кого звертаєшся. Коли ви говорите з людиною, що до революції обіймала „стан посідання“, то вона безнадійно махне рукою і—

— Та, знаєте, діла не важні!.. Тепер все татарам у першу чергу. А татари, доложу я вам, до упертої праці нездатний народ. От, наприклад, дали їм націоналізовані виноградники. Запевняю вас, що через кілька років від них нічого не залишиться.

Зовсім по-іншому буде звучати відповідь татарина.

— За радянською владою і ми відчули себе господарями на своїй землі... За старого режиму нам нікуди було діватись... Ми були засуджені на повільне вимирання.

Розвиток татарської культури був насильно перерваний захопленням Криму царською Росією. Татарське населення, загнане в гори, дичавило, грамотність падала, влада мули й адата (збірник звичаєвих законів) була непорушна. Правда, окремі багаті родини проривали цей кордон, оплутаний колючим дротом різних забобонів, зате татарський аул тонув з головою в страшній духовній темреві.

Наклепом звучить і те, що татари нездатні до упертої важкої праці. Навпаки, працьовитішого народу як татари тяжко собі уявити. Досить побувати у їхніх аулах, подивитись на їхні сади, городи та виноградники, щоб переконатися в цьому.

У татар, на мій погляд, від старої войовничості часів Батия та Гирейів не лишилося нічого. Це тепер мирний народ—хлібороби, садівники, чабани.

Радянській владі в Криму доводиться тепер доганяти інші народи СРСР, адже через царський режим, татари не мали своєї національної школи, культура їхня зупинилася на XVII столітті.

Тепер школи будуються. В Судаку є районна татарська семирічка. Щочетверга (п'ятницями навчання не буває) батьки на возах розвозять своїх дітей по далеких аулах. Звідтам вони повертаються з саквами, повними харчів. Дітвора весела. Вечорами грає в школі рояль, що акомпаньєє шкільному хорові. „Інтернаціонал“ звучить татарською мовою якимось особливо урочисто. Може це тому, що татарська мова так не похожа на нашу. Може це тому, що навколо гори й море. Може й тому, що татари пережили 200-літню неволю під п'ятою царського Петербургу.

... Сонце сіло за горами. В долинах вже давно лягли тіні. А верховини все горять у червонястому промінні.

Небо—хаос фарб. Спочивають ажурно-золоті хмари. З гір повертає череда. Білою дорогою скрипить татарська гарба. „Сокіл“ закутується на ніч у синю керею. Темніє „Алчак“. Темніє й море.

Між днем і ніччю півгодини павзи. Тут немає наших тремтливих довгих вечорів, коли на заході біла смуга неба довго вказує на сонце, що заховалося в просторах степів. Нічна темрява приходить швидко і надає всьому неясних обрисів.

На рейді стоїть невеличка шкуна. Дзвін „склянок“ лунко розноситься над тихим морем.

Морський бриз затих. Потім на горах чути тихий шелест,—то повертає вітер з гір, повний степових пахощів і летить до моря. Вражіння,—ніби хтось великими легкими кроками ступає по горах.

Викочується з моря місяць. Тихо гойдається море—немов величезний, без країв, басейн живого срібла і переливається перлами.

Повільно зідхає море. І шепіт хвиль заколисує вас, чарує і навіває казку.

МІСТО ПОВСТАНЬ

На північ

Поїзд пожирає простір. Годину тому зникли вогні Харкова. Ми тепер несемося одні — поїзд і люди — в темряві осінньої ночі. Через дві години переїздимо кордон УСРР, — і їдемо російською рівниною.

На дворі холоднішає. Ще при від'їзді з Харкова падали перші сніжинки, — природа ніби роздумувала над тим, чим нас обдарувати — чи ранньою зимою, чи вогкою й нудною осінню.

У вагоні тепло й світло. Два інженери, що допіру повернулись із подорожі по Німеччині, багато й цікаво розповідають про тамтешнє життя. А за вікном мутно назустріч нам пливуть ландшафти, що на мить виринають із нічної мряки і так само несподівано, як і з'явились, зникають.

Усе злито в одну мутну полосу, як довга низка безрадісних днів.

А поїзд рветься все вперед і вперед. Тільки на станціях гудок паротягу розриває простір:

— На-півн-і-і-ч!.. На-півн-і-і-ч!.. — ніби говорить він.

— На-пів-ніч!.. На-пів-ніч!.. — пристукують вагони.

На ранок ми вже за Орлом. У вікно заглядає мутний день. За ніч ще дужче похолодало і випав невеликий сніг. Небо сіре й похмуре.

Я виглядаю у вікно. Все та ж рівнина. Небо й земля злились в одну сіру просторінь.

Скучная картина,
Тучи без конца...

Правда, дрібний дощик не сіє. Правда, — „чахляя рябина“ не „мокнет под дождем“. Але цей убогий сірий вид, ці села беззелені, бо вітер зірвав увесь лист на деревах, ці далекі сині переліски, що завмерли в осінній тиші, постаті поодиноких селян, що зрідка трапляються в полі, — все це нагадує недалеку зиму, що насувається на нас з-відтам, із півночі.

Ми їдемо туди, їдемо назустріч зими. Ми їдемо в далеке місто, що окутане легендами. Їдемо до міста-гіганта, де в такі ж сірі, холодні й непривітні дні зароджувалась перемога, де кликотіла гаряча, як лява вулкану ненависть, де жевріла надія, ясніша за сонце.

Ми їдемо до міста Леніна!

..Москва зустрічає нас снігом. Сніжинки крутяться в повітрі й падають на тихі перони. На вокзалі та сама урочиста тиша: все чекає на уряд, що виїздить на сесію до Ленінграду.

З натовпу чується:

— Риков!..

— Будьонний!..

— Калінін!..

Опівночі поїзд рушає далі. Хочеться побачити краєвиди тушешної природи, але ніч, муть і більш нічого.

Знову ранок. Перший рух — виглянути у вікно. Перед очима така картина: земля, вкрита першим снігом, що дивно блищить в ранішньому сонці; болотця, на них береза, верболіз, чагарник, поодинокі ялини; далі йдуть ялинові переліски, серед них сірі села; широка річка.

Провідник говорить:

— Річка Волхово. Чули?

— Так.

— А там,— він вказує кудись убік на захід,— Волховстан. На станції Званка. Але це далеко!

Погляд жадібно вдивляється в обрій, гадаючи за його лінією побачити першу величну споруду соціалістичної держави.

— Вчора Волховстан!.. Завтра Дніпрельстан!..

Один на далекій півночі, серед болот і скупої природи, горить білими вогнями під сірим небом, справжній палац електрики,— другий на теплому півдні, серед щедрої природи, де „лани широкополі, і Дніпро, і кручі“...

Дніпрельстан оживить новим життям наші прекрасні задумані степи, що золотіють літом пшеницею.

Там, де колись вихорем носились кочовники, де майоріли червоно шапки запорожців, де лінивою валкою ходили чумаки, де потім селянин розорав розлогі степи й засіяв їх золотою пшеницею, де вітер шелестить і хвилює в колосках,—там скоро побіжить струмень нової сили.

— Волховстан і Дніпрельстан. Вони як рідні брати. Вони етапи до однієї й тієї ж мети, вони справжні вогні „загірніх комун“, прообраз прийдешнього.

Вони втілення роботи й моці нового творця життя — пролетаріату.

Над нами чисте небо. Важкі хмари стоять над обрієм. Над ними сходить сонце.

Он в даліні видно димарі. Їхній дим змішується з хмарами..
— Ленінград?

— Ленінград.

Очі туди. Там, на широкій рівнині розкинулось це місто, що до нього, як на прощу, їдуть сотні пролетарів з капіталістичних країн, щоб вчитися тому, як треба творити революцію, як перемагати капітал, як творити нове життя.

Он він — Ленінград! З далекими громадами своїх будинків, з десятками своїх димарів, з широкими корпусами своїх заводів, що ритм їхнього життя відчуває сохвилини вся країна.

Звідци пішов натиск на весь старий світ.

Звідци упав перший удар по старому прогнилому наскрізь ладу.

Тут уперше подібно замайорів червоний прапор Революції!

Тут політично народився і виріс вождь Світової комуни.

Це воно — місто Леніна.. Місто повстань.

Твої широкі вулиці і твої широкі майдани не раз були залиті гарячою пролетарською кров'ю.

У тобі зросла велика ненависть до тиранів.

Ти дав тисячі героїв, що потім, в дні тяжкі, в дні, коли всі слабодухі хникали, коли пророки капіталу придрікали скору й неминучу загибель революції, — вони пронесли червоний прапор повстань через Україну, Кавказ, Сибір, Туркестан, через степи, гори, тайгу, пустелі.

Ім'я твоє, як і ім'я того, чиє ти носиш тепер, стало символом Революції. Воно окутане легендами.

Бо ти і він невідділимі.

Ви — одно.

Про вас пишуть книги, поети складають поеми, народні співці складають думи.

На вас іде скажена ненависть старого світу.

А ти, велике місто, стоїш гордо на болотах, як перший форпост Революції.

Щочасу, сохвилини твої вулиці, твої будинки, твої заводи, увесь гуркіт і шумовиння твого життя говорить на весь світ:

— Революція живе!

Ти показав приклад того, що палаци і всі богатства, що ними володіла жменька паразитів, можуть бути всенароднім добром.

Ти викинув гасло:

--- Мир хатам — війна палацам!

Ти, що скинув тиранів, — ти, що поклав початок першій пролетарській революції, — ти, що повів за собою велику країну, — ти, що в повсякденній роботі цеглину за цеглиною кладеш в будинок соціалізму, — хіба ти не достойний здивовання?

Привіт тобі, Ленінграде, місто повстань!..

На диво яркий соняшний ранок.

Проспектами, що витяглись сірими рівними лініями, часом жене рвачкий і гострий вітер. Він підхоплює на вулиці жовтий палий лист і згортає його до панелів.

О Просто вокзалу майдан „Повстання“. Тепер він майорить червоними прапорами, що полощуться в холодному прозорому повітрі.

Майдан захряс від юрми. Ленінград зустрічає сесію, зустрічає свій робітничий уряд, що прибув з Москви, — уряд, що родився в ньому, — владу, що він створив в прекрасні й суворі дні Жовтня сімнадцятого року в бурі повстання.

Почесна варта... Звуки оркестри... Многоголосе „ура“ розкочується вулицями.

Сміх. Веселий сміх господаря, що вітає гостей. Вигуки — „да здравствует!“.. Марш колон червоноармійців... Довга низка трамвайних вагонів... І людське море в чаші будинків.

Тисяча фарб. Свистки паротягів. Шум пропелерів трьох ескадрилій, що пливуть там, у височині неба. Широкий коридор проспекту „25 Жовтня“, що теж повний людей у цей ранній час

Червоність кумачу на балконах.

Уся ця дивна гармонія звуків і кольорів, — як вони характеризують з першого ж моменту це велике місто.

Я йду, як пільгрим, проспектом. Дивляюся. Хочу по обличчях людей, по вітринах, по будинках, по окремих словах, по всьому цьому величному рухові пізнати обличчя самого Ленінграду.

Але не минає й півгодини, як я в його полоні.

Він із перших же кроків вас зачаровує.

Не своєю розкішшю, бо тієї розкоші у старого Петербургу, напевне, було далеко більше.

Ні, він зачаровує вас своєю величчю. Зблизька він вас вражає більше, ніж здалеку.

Вражають його вулиці, прями і строгі.

Вражає його граніт, що ви його бачите і натикаєтесь на нього всюди.

Вражають його широкі майдани, що в своїх водоймах, — стіни багатопверхових будинків, — можуть вмістити сотні тисяч людей.

Вражають його містки, палаци і архітектура кольосальних соборів.

Спеціально про собори. Вони суворі й похмурі. Вони мертві. Навколо них шумує прибіій нового життя, піна того прибою підноситься до самих хрестів, звуки лунають і б'ються об їхні мури, звучить радісний сміх дітей.

А вони нерухомі. Такі мабуть сфінкси в Єгипті, що дивляться на пустелю.

А тут не пустеля, а вир життя. Воно їм чуже. Радісне лопотіння червоних прапорів вороже. Ось чому вони здаються такими мертвими. Зблизька вони вас душать, як спогади про тяжке минуле.

Небо раптом хмурніє. Крутить вітер. Падає великий лапятий сніг. На кілька хвилин схопилась хуртовина й усе закрила своїм білим серпанком.

Потім так само несподівано, як і знявся, вітер вщухає. Небо прояснюється. Виглянуло сонце і залило золотом Зимовий палац, колону Олександра, білий півциркуль будинків і широкий майдан.

Ви в центрі міста. Ці мовчазні будинки були свідками великих і трагічних подій.

Тут стояли декабристи 1825 року.

Тут відбулася драма 1905 року, відома під назвою „Кривавої неділі“, коли царат розстріляв беззбройних робітників.

Тут же закінчився історичний фарс, відомий під назвою „Керенщина“, коли з крейсера „Аврора“ дали постріл на „Зимний“.

Тепер тут тиша. Але вслухайтесь. І ви почуєте лункі сальви пострілів, стогін, і прокльони поранених, ви побачите передсмертні корчі убитих і їх останній подих, хрипіння, зведені руки й ноги.

Це проноситься перед вами, як важкий сон.

Сюди віками пригноблений нарід звертав свій зір з вірою й надією.

Як же його зустрічали?

Ні разу, на протязі всієї історії династії Романових, не почувли ні його стогну, ні його прохань.

А деспот пирует
В роскошном дворце...

Кривавий бенкет. Не день, не два, а цілих дві сотні років.

От Алтая до Урала
От Амура до Днестра...

брязкіт кайданів і свист нагая.

От я стою напроти палацу. Звідци йшла смерть тим, хто близько насмілювався наближуватись із своїми докуками царям. Смерть не для багатих, а для бідних.

— „Патронов не жалеть!“ — цей наказ лунав по всій величезній країні.

І не жаліли.

Тут, у палаці, був кінець вірówki, що своєю петлею душила народи. Ім'я катові було — цар!

Вони проходять переді мною довгою чередою. Їхні імена були різні, їхні вдачі також були не однакові, — розпусники, насильники, убивці, мужевбивці, синовбивці, отцевбивці, братовбивці, содомити, божевільні, бузовіри, боягузи, п'яниці, кретини.

Але режим був один і то на протязі довгих років. Мінялися царі — режим лишався.

Монархія Романових — це була велика казарма. Населення її завжди мусіло стояти „во фронт“. Йому не дозволялось думати, бо начальство давно за нього подумало й подбало. Йому дозволялось вірити в бога і любити царя. Решта не тільки від лукавого, а крамола. А за крамолу, за красочним виразом Щедріна, полагалось одно:

— Ф'ють!..

Зміст цього слова був самий широкий — від острога аж до шибениці.

Тюрма народів!

Від моладаванина до фіна
Все мовчить, —
Бо благоденствує...

І центр цього був тут. Аж поки це місто, що мало служити силі і славі царів, не повстало. Кілька разів воно йшло на приступ царського престолу і своєю кров'ю заливало вулиці столиці. Околиці йшли на центр. Труд на дармоїдство.

Історія зробила свій круг, вирікла свій вирок, і гнів народній змив цей бруд. У його хвилях втонув не тільки престол, а й камарилья і всі слуги його.

Велике місто, а з ним і вся країна вперше за двісті років зідхнули вільно.

І там, де колись висіли царські штандарти, тепер весело хлюпочуть червоні прапори.

Ви минаєте „Зимовий“, що тепер обернутий на музей, і виходите на Неву.

Вона прекрасна в цей передвечірній час у своїх гранітних берегах.

Далеко йде її панорама. Будинки, церкви, колони, ажур мостів, димарі заводів, — все це застигло в холодному вечері.

На заході, де за обрієм розлиті холодні води Фінської затоки, небо вкрите важкими сизими хмарами. Їхні краї ніжно пурпурить сонце. Важка олив'яна Нева рожевіє. Горить шпиль адміралтейства. Кутаються в синю імлу Камінноостровський, Виборзька і Ленінградська сторона. Темною зеленню кучерявиться набережна Літнього саду.

Все — спокій.

Але це не спокій смерті. Це спокій після трудового дня. Ви відчуваєте, як місто спиняє рух машин на своїх заводах.

Через ворота на вулицю виливаються юрми робітників. Вони поспішають додому, щоб змінити робочу блюзу на святочний одяг, щоб вийти на майдани, вулиці, піти в театри, в клуби свого міста.

День мерехтить останнім промінням. Синь вечора змінилась на ліловість.

Я повертаю голову до Неви.

Там, на протилежному березі, просто з води дивляться верки, bastіони і ретрашементи Петропавлівської фортеці, — страшноі царської bastілії.

А навколо все вже горіло вогнями: горіла Нева, її обидва береги, горіли вулиці, повні до країв гомінкою юрмою.

Поруч тихого і старого Петербургу буяв молодий робітничий Ленінград, що з своїх околиць широкими артеріями проспектів вливався в центр.

Він тут так само панує, як панує і там, на своїх фабриках і заводах.

І коли я дивлюсь на шпиль адміралтійства, що гостро вривався в небо й поволі згасає, у мене мимоволі виникає думка:

— Місто граніту, ти породило гранітну волю пролетаріату. Вона робить виклик старому світові і її сила так само міцна, як міцний твій граніт!

І м п е р а т о р с ь к и й П е т е р б у р г

Петро Перший прорубав вікно для Московської Росії у Європу і збудував нову столицю у чорта на купині, там, де по слову поета, були:

Кочки, топь да болота!..

Недаром, бо боярська лінива Москва не хотіла злізати з своїх широких теплих лежанок, їхати до „чухонської сторони“ і там передягатися із хутрових шуб у суконний куций німецький каптан.

Петрові реформи вважали широкозаді бояри мало не за „антихристове діло“, а для самого молодого тоді міста за найближчих нащадків Петра стояло питання — бути чи не бути? Москва тікала від свого „вікна“, в яке надто різко дув свіжий вітер, в глиб своїх лісів і не хотіла нічого знати про Європу.

Але економічні сили були сильніші за боярську Москву, стару, крупчасту, вальяжну, дужчі за „домострой“, російський торговельний капітал настирливо добивався еропейських ринків і 21 рік війни за пустельні береги фінської затоки найкращий тому доказ.

Історія імператорського Петербургу перших років — це історія експансії російського торговельного капіталу. Треба сказати, що жертви, принесені трудящими масами во славу цього торговельного капіталу, кольосальні.

Петербург, буквально, збудовано на людських кістках, — досить сказати, що одних козаків та салдатів, що копали тут канали, загинуло кілька десятків тисяч!

Розквіт Петербургу починається, власно, за Катерини II, коли Росія, кінець - кінцем, стала на берегах Балтики твердою ногою.

Старий Петербург — то жива історія Романовської імперії. Центр — доба Катерини, Олександра I, Миколи I, далі квартали аристократії та великої буржуазії, околиці — промислові і пролетарські.

До революції все життя, всі нитки політики сходились тут, у центрі. Околиці не жили, а ниділи. Центр боявся пролетарських околиць і тому завжди тримав наготові військові сили для того, щоб в самому зародкові придушити всяку спробу повстання.

Тепер ролі перемилися. Центр життя пересунувся з падаців та особняків на околиці, на заводи, де в шумі і гуркоті машин пролетаріят, ставши господарем, будує своє життя не за указкою царської адміністрації, а на своє власне бажання.

Центр затих. У ньому тепер тиша мертвого міста. Він став історичним музеєм не тільки одного Ленінграду, а всієї історичної доби, що її можна назвати добою „імператорської Росії“.

Тут на пам'ятниках і будинках, на скарбах музеїв, у картинних галеріях ви можете вивчити культуру, побут, устрій, клясову боротьбу цієї Росії.

Огляд найкраще починати з „Зимового палацу“. Це величезна будова, що займає цілий квартал і, коли не помиляюсь, збудована в стилі пізнього барокко. „Зимний“ — довго був резиденцією російських імператорів — останнім у ньому жив Олександр II.

Після його вбивства „любов народа“ до царів стала така велика, що Олександр III тікає до Царського (тепер „Детського“) села, а останній „самодержець“ і зовсім там замурувався, боячись, коли б „горячо любимые его поданные“ не покінчили з ним так, як і з його дідом.

Вік Катерини, цієї російської Катерини Медічі, що була і „другом філософів“ і переконаною рабовласницею, вражає своєю пишнотою, що на ній відбився смак галлянтної аристократичної Франції перед Великою французькою революцією.

Зимовий палац, пам'ятник Петрові Первому роботи Фальконе-ті, прекрасний своєю художньою експресією, і низка будинків вражають своєю кольосальною і прекрасною архітектурою.

Фальконеті, Россіні, Кваренгі — от ті будівничі, що давали таку блискучу пишноту „золотому вікові Катерини“. Своїм з'явленням ці будівлі, палаци й пам'ятники зобов'язані страшному визискові трудящих мас. Досить перечитати хоч би твори Радіщева, щоб зрозуміти, яка нужда панувала в народі в той час, коли придворні піїти виспівували оди на честь північної Семіраміди. А зверх мільйона свіжих кріпаків, що їх Катерина роздала своїм фаворитам, хіба не яскрава ілюстрація цього царювання! А повстання Пугачова хіба не доводить того величезного незадоволення народніх мас, що адміністрація „великої“ довела їх до скрайньої нужди!

Але відійдіть кроків на двісті-триста і ви попадете в іншу обстанову. Я не кажу вже про моторошні корпуси Михайлівського замку. Перед вами будівлі казарменного типу з неодмінними античними кольонами на фронтоні. Вік Олександра I і дух Аракчєєва, дух „воєнних поселень“. Вік „благословенного“, що з приводу військових поселень сказав:— „Хоч би від Петербургу до Новгороду весь шлях довелось устлати трупами, а військові поселення мусять бути!“— на цих казармах прекрасно показано.

Вид їх відразливий. А коли додати, що царі чомусь любили офарблювати свої будинки у червоно-темний колір, колір протухлого м'яса, то буде легко зрозуміти і весь загальний тон цього царювання. „Благословенний“ мав усі властивості розпусника, що перейняв їх від своєї „бабушки“, але не мав її розуму. З натури боягуз,— відомо, наприклад, що він до нервових випадків боявся Наполеона, що призвело його до того, що він під Австерліцем, не чекаючи кінця бою, покинув свою армію,— він, тим часом, не зупинився перед убивством свого батька. Найкраще його боягузство виявилось у війні 1812 року, коли він усе віддав „на волю божу“ і боявся показатися перед „своїм народом“.

Несподівано для самого себе опинившись у ролі переможця над Корсіканцем, „благословенний“ засновує „Священный союз“ і надіває вузду не тільки на Росію, а й на всю Європу. Досить тільки глянути на цей ряд будинків, щоб зрозуміти цього імператора. Зовні — псевдо-клясичний стиль, рівняння до клясичних героїв та наслідування їх,— усередині кислий сморід казарми, шпінцрутени, придушення усякої вільної думки.

Трохи далі, і ви в царстві „Ніколая Палкіна“. Цей сів на престол переступивши через трупи декабристів. Такий „блискучий“ початок цього царювання. Правда, Ніколай Палкін достойно в цьому відношенні продовжував традиції своєї бабусі і свого брата: та вбила свого чоловіка, а той вбив свого батька, а Ніколай Палкін обернув у кордергардію всю свою імперію.

Жандарм... на престолі. Роздтітель душ. Салдафон. Ідейний убивця Пушкіна й Лермонтова, двох геніяльних поетів, що їх висунула фронда російського дворянства. Причина духовної трагедії Гоголя. Перегорніть сторінки „Мертвих душ“ і перед вами в усій красі повстане миколаївська Росія. У Пушкіна, коли він вислухав „Мертві душі“, вирвалось:

— Боже, яка сумна наша Росія!

Ніколай Палкін творець всемогутього „III отделения“, цього прообразу пізнішої охранки. Про близьких до Ніколая людей Олександр Тургенев у своїх записках писав, що у нас, мовляв, є три фельдмаршали: граф Вітгенштайн, граф Сакен, князь-граф Паскевич-Ериванський Забалканський і Варшавський і всі три грамоти не знають. Цар, при якому був всемогутній начальник „Третього Отделения“ — Бенкендорф, цар — шеф жандармів, жандарм Європи, що викликав жагучу ненависть у всіх поступових людей того часу, — він же загубив і замучив одного з найбільших геніїв України. Це ж він власноручно написав на вирокові Шевченкові:

„Запретить писать, читать и рисовать!“

„Монарша милость“, про яку Шевченко казав:

— Сам сатана вкупі з Вельзевулом не могли б вигадати більшої диявольської кари!

Інквізитор, що зухвало сповістив, що в „России, слава богу нет смертной казни!“ — а сам почав царювання з шибениці і забив на смерть палками та шпіцрутенами тисячі людей.

Ось ви стоїте перед цими похмурими будинками, а перед вами стають слова:

Во дні фелдфебеля царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили. Добра...
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи — ундіра!

Сарказм Шевченків б'є в саму ціль. Салдафон-цар обернув Петербург на пляц-парад, а дух казарми був запорукою політичної благонадійності.

— „Молчать и не сметь разсуждать!“ — от який був девіз Миколи І.

Ви минаєте синод, сенат і через Літній сад, мимо громади Ісаакієвського собору, виходите на майдан до пам'ятника цьому цареві. Він сидить ня коні, а кінь той ніби осів під ним. Це теж, коли хочете, певний символ.

Берегом Мойки ви виходите на місце, де народовольці вбили Олександра II. Перед вами друга доба, коли на боротьбу з царатом виступила „Народня Воля“. Боротьба була нерівна: проти

величезної царської машини виступили окремі відважні революціонери. Це одна із самих героїчних сторінок визвольного руху, що нерозривно зв'язана з іменами Желябова й Софії Перовської. Царя було вбито, але царат не впав, а п'ять шибениць розпочали добу страшної реакції Олександра III, коли в Росії запанувала тиша. Та то була тиша перед бурею. На кін боротьби почав виходити пролетаріят, перемогу якого ще прорік Плеханов, який сказав:

— Якщо в Росії переможе революція, то тільки як революція робітнича.

Щоб зрозуміти царювання Олександра III, не треба багато ходити, а слід тільки на його пам'ятника поглянути, що стоїть перед Жовтневим вокзалом. Про цей пам'ятник у свій час складено таку епіграму:

Стоит комок,
На комоді бегемот.
На бегемоте обормот.

Цар-обормот, от характеристика передостаннього Романова.
Тепер на пам'ятникові вибито такого написа:

Мой сын и мой отец при жизни казнены,
А я пожал удел посмертного безславья:
Торчу здесь пугалом чугунным для страны,
Навеки сбросившей ярмо самодержавья!

*АЛЕКСАНДР III, предпоследний
самодержец всероссийский.*

Пугало!—ось чим є для нас монархія.

Пугало тепер, а недавно ще це була страшна потвора, спрут, що своїми присосами душив 180 мільйонів людей!

На добі Олександра III лежить явне тавро винародовлення. Доба Миколи Кривавого-Останнього, що закінчив своє царювання распутінядою,—доба, коли на престолі сидів „довічний полковник“, а імперією правив розпусний і п'яний тобольський мужик,—доба, що ознаменувалась мільйонами убитих і поранених в імперіялістичній війні,—режим, коли країна була вкрита шибеницями,—такий остаточний підсумок цього царювання.

Сотні й тисячі пролетарів, тисячі червоноармійців, численні делегації відвідують колишні царські палаци і вивчають історію царату. І трудно віриться, що це було так недавно, що країна, й справді, „на веки сбросила ярмо самодержавья“.

Свежо предание,
А верится с трудом.

Імператорський Петербург німо говорить, він кричить про те, чим була Росія ще вчора. Але в тому ж Ленінграді можна побачити і те, чим буде Радянський Союз завтра.

Царська Бастілія

Свого апогею режим імператорів досягав у Петропавлівській фортеці — цій Бастілії російських самодержців, де протягом довгих років відбувались тяжкі драми і де кінчався життєвий шлях для багатьох найкращих представників визвольного руху.

Петропавлівська фортеця так само невідділима від царського режиму, як невідділима Бастілія від режиму королів Франції перед Першою Французькою Революцією. Тут царат розправлявся з своїми ворогами, тут він замурував живих людей, звідки вони виходили або на каторгу, або в Сибір, або в могилу.

І в уяві народніх мас „Петропавлівка“ була населена царськими катами, що по-інквізиторському мучать свої жертви. Зрозуміла річ, що тут було багато легенд. Але коли й відкинути всі легенди і стати лише на ґрунті перевірених фактів, то від цього вражіння від „Петропавлівки“ не тільки не програє, а, навпаки, виграє, бо дійсність буває жажливіша за всякі легенди.

Петропавлівська фортеця рано загубила своє воєнне значення, але з перших же кроків свого існування вона була обернута на царську катівню, куди садовили людей за „государево слово и дело“. Як відомо, першим значним політичним в'язнем Петропавлівки був син Петра I—Олексій, якого там таємно й вбили.

Передостанніх років Петропавлівка була слідчою політичною в'язницею: з неї був один шлях—або на ешафот або ще страшнішу в'язницю — Шлісельбург.

Сама фортеця лежить на низькому маленькому острівці, що виділяється від правого берега Неви невеличкою протокою. Легенький місточок веде з берега до фортеці. Через „іоновські“, а потім „петровські“ ворота ви входите на широкий двір. Тут ще нічого не нагадує тієї страшної слави, що її має фортеця. Ви б хотіли бачити каземати з вузькими заґратованими вікнами, вогкі темні підземелля, льохи, високі вежі. Нічого такого тут немає. Ви бачите будинки для службовців, будинки для офіцерів та жандармів, казарми для залоги. Просто—широкий корпус: „Монетного двора“, праворуч Петропавлівський собор, ліворуч—колишне комендатське управління.

Собор служив „усыпальницею“ для російських імператорів. Собор цікавий як архітектурний пам'ятник. І знову таки соборним не нагадує того, що за кілька кроків від нього містилась страшна політична в'язниця, де довгими роками сиділи люди, що мали сміливість і мужність виступати проти коронованих держиморд.

Собор цей прекрасно виконував свою агітаторську роль про „незыблемость“ монархії Романових, а тюрма поруч говорила за те, що загрожувало тим, хто проти тієї „незыблемости“ йшов.

Політична тюрма містилась у так званому „Трубецькому ба-
стіоні“, найстрашнішому місці всієї Петропавлівки; збудований
він за Олександра II.

Прослідимо шлях заарештованого, коли його привозили до
фортеці.

Карета в'їжджала через „петровські ворота“ і на хвилину зу-
пинилася перед комендатурою. Потім вона повертала ліворуч
широким коридором двора, далі праворуч до міцних дубових
воріт. Давали знати черговому жандармові і він виходив назу-
стріч кареті; карету пропускали в маленький дворик, жандарм
відчиняв дверцята карети і навмисне грубо говорив:

— Ну ти, виходь!

Грубість ця була розрахована на те, щоб в'язень відразу зро-
зумів, куди і до кого він попав і щоб з перших же кроків від-
бити у нього всяку охоту до протестів.

В'язня проводили до маленької кімнати, „дежурной“ і тут
розписувались в його „прийомі“. Карета повертала назад,
а в'язень лишався, часто назавжди, до самої смерти, за гра-
тами.

Після того, як новоприбулого записали, жандарми вели його
довгими коридорами до камери. Люди, що лишили свої записки
про Петропавлівку, кажуть, що вже з перших кроків варта по-
чинала їх грубо зневажати і це багатьох так морально прини-
жувало, що за кілька хвилин після того, як вони переступили
пориг Трубецького бастіону, для них ставало ясним, що вони
попали до особливої в'язниці.

З грукотом відчинялись двері і в'язня штовхали до камери.
Тут йому наказували роздягтись догола і починалася процеду-
ра ганебного обшуку. Обшукували не тільки одяг, а й дивились
під пахвами, в ушах, в роті, в очах, густим гребінцем вичісува-
ли голову, при чому все це супроводилось штовханнями і груби-
ми окликами. Практичного значення цей обшук не мав, бо,
справді, що можна було пронести в роті або в волоссі. Зате
моральний ефект виходив величезний.

Одяг викидали в коридор і в'язня лишали голого на холод-
ній підлозі на самоті з вогкими стінами. В'язня охоплювала су-
тінь і гробова тиша. Одежі не давали. Ставало холодно. Тоді
він починав оглядатись і помічав на ліжку брудну купу якогось
рам'я і починав натягати на себе. Усе це, виявляється, заго-
товляють тюремщики заздалегідь.

Камер Трубецького бастіону не можна назвати малими, але
вони відрізнялися тим, що в них були товсті стіни, вікно вгорі
пропускало дуже мало й скупі світла, ліжко, стіл і стілець —
усе це було міцно вроблене в цементову підлогу.

Після гробової тиші в'язня охоплювало почуття могильної
нерухомості. Усе — стіни, стеля, похожа на могильне

склепіння, нерухоме ліжко і всі предмети, крім самої людини, все справляло надзвичайне вражіння.

Не думайте, що ця обстановка була зроблена так собі, несвідомо. Ні, не тільки інструкції, а й вся обстановка у в'язниці, увесь режим її були диявольськи жорстоко розроблені і при тому з найактивнішою участю самих монархів, що власноручно писали вказівки, як тримати в'язнів, як з ними поводитись,— усе це переслідувало одну мету — в найкоротший час морально вбити в'язня.

Та й увесь режим Трубецького бастиону був не що інше, як повільне вбивство політичних.

Ці страшні мури, ця гробова тиша, ця вічна сутінь, ця повна ізолюваність від зовнішнього світу, що засуджувала людину на повну бездіяльність, вогкість і холоднеча камер, — усе це за кілька місяців робило із нормальних здорових людей духовних і фізичних інвалідів. Тихо, без шуму, в гробовій тиші царат убивав своїх супротивників, що мали нещастя потрапитись до його пазурів.

На вікнах, крім звичайних ґрат, висить ще густа дротяна сітка. Для чого б, здавалося? Але виявляється, що й ця дротяна сітка повішена з зарані розрахованою метою. Відомо бо, що в'язні дуже прив'язуються до всякої живої тварини, що з'являється в їхній живій домовині. Так от ця сітка була повішена для того, щоб жодна жива тварина, щоб ні одна комашка не могла пролетіти до камери.

Коли перечитуєш спогади тих, що сиділи в Трубецькому бастионі, то вам стає холодно. А тут же сиділи живі люди, люди кипучої енергії. Для таких людей ув'язнення було гірше від смерти.

По-первах камери були оббиті повстю, щоб заглушити кожний звук і не дати можливості в'язням перестукуватись між собою; освітлювались вони гасовими лампами. Але після того, як одна із політичних у приступі гострого божевілля, до якого її довела в'язниця, облила гасом і себе і повсть і запалила, щоб покінчити життя самогубством, гасове світло замінили на електричне, а повсть зі стін зняли.

Режим Трубецького бастиону мінявся в міру того, як наростав революційний рух. Перші в'язні в один голос свідчать, що коли на початку „режим“ Петропавлівки був, до певної міри, м'який, коли камери досить добре опалювались, а харчі видавались такі, що їх можна було їсти, то під кінець усе це змінилось. Царат, що не міг подолати революційного руху на волі, всю свою злобу, всю свою ненависть переносив на своїх політичних полонених.

Царат прекрасно знав, що він робив. Він тут хоронив заживо людей. Він убивав їх поступово, систематично. Помста, холоднокровне вбивство — от чим був режим Петропавлівки.

І тут жили люди. Роками. Але як жили?

Треба пам'ятати, що в'язні були позбавлені можливості будь-що робити: ні книжок, ні паперу для писання їм не давали.

Навколо мертва гробова тиша, скупе світло з вікна, ні неба, ні сонця ніколи не було видно, стіни товсті й покриті цвілью, важке повітря і при тому вимушена бездіяльність,— уже одного цього було досить, щоб тієї мети, яку собі, в данім разі, ставив царат, можна було досягнути.

Записки розповідають, що майже всі, хто тут сидів, нажили собі ревматизми, переболіли на цингу, зуби випадали, суглиби рук і ніг розпухали. Багато заболівали психічно. Багато передчасно вмирили.

У цій обстановці кожна жива тварина викликала до себе пристрасний інтерес і прив'язувала.

Наприклад, народоволець Синьогуб приручив павука. Потім у нього з'явилось мишеня, що було єдиною розвагою для нього. Раптом те мишеня здихає. У Синьогуба з'являється хоробливе підозріння, що тюремщики його теж хочуть струїти, бо він смерть мишеняти приписував отруті. Він кричить, протестує, не хоче нічого їсти і вся ця пригода викликає у нього гостре психічне захоруння.

Тільки люди виключної вдачі не розгублювались тут і намагалися так пристосуватись до умов в'язниці, щоб зберегти і надали свої духовні та фізичні сили. До таких людей належали Віра Фігнер, Новоруський, Н. Морозов, що перенесли не тільки Трубецький бастион, але й довгі роки Шлісельбургу і все таки їхнього духу не вгасила довголітня царська тюрма.

До таких людей належав і Петро Крапоткін. Попавши до Трубецького бастиону, він одразу зрозумів, що коли він не виробить для себе суворого режиму, що його треба протиставити згубному режимові цієї німої катівні, то він загине. І от Крапоткін розробляє для себе строгий розпорядок. Він робить в камері фізичні вправи. Потім він щодня робить по камері „прогулянки“ по сім верстов довжиною. Він вираховував, що 150 поворотів становлять верству і от він ходив „дві верстви“ ранком, „дві верстви“ перед обідом і „дві верстви“ по обіді й „одну верству“ перед тим, як лягати спати.

Але Крапоткін був у відмінних умовах, ніж його товариші по ув'язненню, бо через прохання „Русского Географического Общества“ йому дозволено було мати книжки й папір для наукової роботи.

В'язні ніколи не бачились один з одним. Тому єдиним засобом порозуміватись між собою було перестукування. В'язні таким способом передавали тюремні новини та новини з волі; вони не тільки вели короткі розмови через стіни, а відомо, що,

наприклад, Крапоткін своєю сусідові по камері через перестукування розказав всю історію Французької революції, твір на кілька сот сторінок.

Само собою, що тут був і карцер. Вас пускають у нього, закривають залізні віконниці, на дверях гримить колодка і ви в абсолютній темряві. Вам одразу стає моторошно, голос звучить приглушено, руки інстинктивно простягаються і починають шукати стіни. Карцер — це темний камінний мішок. І в нього люди сиділи тижнями і навіть місяцями!

Двері відчиняються. Через віконниці вривається денне світло. Скоріш, скоріш на простір, на сонце! П'ятьох хвилин досить, щоб ваші нерви напружились до скрайності!

Коридором виходимо на невеличкий дворик-місце для прогулянки. Виводили сюди в'язнів по одному і „гуляли“ вони під доглядом трьох жандармів.

Характеристичною особливістю Трубецького бастіону є те, що з нього за всю історію не було жодної втечі. Тюрма так збудована, що втекти з неї неможливо. Утік із Петропавлівки один лише Крапоткін та й то після того, як йому пощастило переступити до шпиталю.

Варта Трубецького бастіону набиралася з самих надійних жандармів і так званих „присяжних“ салдатів. „Присяжні“ давали особливу присягу, за порушення якої їм загрозувала довічне каторга.

З Петропавлівською фортецею зв'язане ще одне ім'я — це знаменитий і легендарний „Алексеевский равелин“ або „Секретний дом“.

Хто переступав поріг „Секретного дома“, той умирав для живих. Він навіть губив своє ім'я, а іменувався тільки номером, — номер п'ятий прибув, номер п'ятий вибув, тобто помер.

Равелін мав форму неправильного трикутника і в ньому було сімнадцять камер. У равеліні, між іншим, сидів до самої смерті Нечаєв. Нечаєв людина виключної волі й енергії, з перших же кроків почав агітувати варту, але у відповідь нічого не зустрічав, крім мовчання. Але це не бентежило його. Він уперто продовжував свої спроби заговорити з кимнебудь з вarti і передати звістку про себе на волю; бачачи, що так він не досягне успіху, Нечаєв пускається на хитрощі; він починає говорити, що він людина близька до царя, що він невинний, що коли він звільниться, то своїх друзів щедро нагородить. Кінець-кінцем, салдати та жандарми, що мали постійні стосунки з Нечаєвим, стали вірити що він і, справді, є якась висока людина, що через інтриги ворогів попала до равеліну. Вони між собою Нечаєва інакше й не називали, як „наш орел“.

Вісім років Нечаєву довелось потратити на те, щоб упрохати когось із своєї охорони передати від нього записку на волю.

Коли комітет „Народньої Волі“ одержав записку Нечаєва із равеліну, то це вважалося за якесь чудо, бо Нечаєва вважали за давно померлого.

Цар, коли дізнався про цей випадок, то так розлютувався, що наказав зруйнувати равелін. Сам Нечаєв після цього прожив недовго і скоро помер.

Ви лишаєте фортецю і оглядаєтесь назад. Сірі мури, сіре небо; темна Нева хлюпотить у береги.

Стіни увійшли в землю, ніби вросли в неї або вирости з неї. Вас пронизує холод. Тут гинули в камінних мішках або на ешафотах найкращі борці проти царату.

Але сімнадцятого року були інші часи. У камерах, де сиділи борці за революцію, їх замінили царські міністри. В дні Жовтня гармати, що були наведені з куртин фортеці на „Зимний“, відіграли не останню роль в перемозі пролетарської революції.

Таврійський і Смольний

Таврійський і Смольний! Два імени, але які два різних поняття, які дві різні епохи з ними зв'язані!

Давно колись Таврійський—палац одного із найвсесильніших вельмож Катерини — Потьомкіна, що довгі роки фактично правив імперією, він, волею долі, через 120 років став російським „парламентом“.

Правда, не всі були однакової думки про це. І коли кадети, ці герої облудної фрази і разом з тим реальні політики російської буржуазії, коли сам голова колишньої Держанної Думи Родзянко в своїх записках заднім числом намагається довести, що таки да — російський парламентаріум існував і що вся біда, мовляв, в тому, що царат не хотів на нього вважати, а це й призвело до краху імперії, то один із представників реакції, колишній міністер Коковцев, що, називається, „при всем чесном народе“ на всю Європу заявив:

— Дяка богів, у нас ще немає парламентаріуму!

Так і лишилось не розв'язаним питання, чи був у Росії парламентаріум чи не було.

Але суть не в назві, а в тому, що являла собою Державна дума.

Державна дума мусіла бути тим громоодводом, що його царат, припертий до стіни революцією 1905 року, поставив над собою. Її трибуна була за арену, де відбувалась боротьба між буржуазією і поміщицько-дворянською державою. Російська буржуазія хотіла брати участь у керуванні державою, вона хотіла мати контроль над авантюристською політикою придворної камарильї, що привела Росію до Мукдену й Цусіми, що не могла забезпечити прибутки капіталістів.

Не патріотизм, не „алтарь отечества“,— хоч про це й багато говорилося, але то був лише тонкий словесний антураж,— надихали патетику Мілюковим, Гучковим і компанії, цим „Мінінам“ російської буржуазії.

Ні, страх за свої гроші, страх за свої прибутки, що могли постраждати через дурну політику царського уряду, страх, що за безумства царя доведеться платити їм,— от що було за головний рушій у цій боротьбі.

Але російський буржуа був боягуз, а революція 1905 року розкрила йому очі на пролетаріят, що зовсім не мав охоти тягати для нього каштани з вогню. З другого боку, російське дворянство, перелякане тими ілюмінаціями, що селянство запалило в їхніх мастках в ті ж такі часи, жадало союзу з синами та онуками Колупаєвих та Розуваєвих, щоб спільними силами боротися проти революції.

От цей страх перед революцією і зблизив буржуазію з дворянством у залах Таврійського, що скоро обернувся на політичну кухню, з якої нічого, крім „вермішелі“, не виходило, на місце безсоромної торгівлі між обома клясами за рахунок і коштом робітників та селян.

Ні разу, за довгі роки реакції, Дума не стала за центр справді широкого, справді масового, справді народнього руху. Цей рух розвивався іншими шляхами й оминав Таврійський палац.

І все таки був один момент, коли Таврійський став на кілька днів центром грандіозних подій—це в дні повалення царату. Але вже в ці дні дехто з уважних спостерігачів, дивлячись на салдатів та робітників, зрозумів, що центр усього цього руху не в Таврійському, а десь інде.

Прекрасно це висловив відомий В. Шульгін у своїй книзі „Дни“. Його свідчення, його спостереження тим для нас цінніші, що їх пише переконаний монархіст і лютий ворог, взагалі, всякої революції.

Ось, наприклад, кілька рядків, що яскраво характеризують страх буржуазії та поміщиків, страх Думи перед революцією.

Вона (заля — П. Л.) ледве вмістила нас: уся Дума була тут,— пише Шульгін.— За столом були Родзянко і старшини. Навколо сиділи і стояли решта, що стовпились, збились... Розтривожені, схвильовані, якимось по-душевному притиснулись один до одного... Навіть люди, що багато років ворогували, раптом відчули, що є щось, що всім однаково страшно, грізне, відразливе... Це щось—була вулиця... Вулична юрма. Її подих, що наближався, було вже чути... З вулицею йшла та, про яку тоді дуже мало думали, але дуже багато відчули її несвідомо, бо вони були бліді, з серцями, що стискались... По вулиці, оточена багатотисячною юрмою, йшла смерть...

Шульгін правильно визначив. Ішла смерть... для буржуазії, для монархії, для всього прогнилого старого ладу.

— Страх перед вулицею загнав в одну „колегію“ Шульгіна і Чхеїдзе!— не без сарказму зазначає далі автор „Дней“.

І дивлячись на величезні юрми народу, що йшли до Думи, чуючи в тому шумі грізні для себе вісті, у Шульгіна виривається:

— Кулеметів!

Кулеметів — ось чого мені хотілося. Бо я відчував, що тільки мова кулеметів приступна вуличній юрбі, і що тільки він, свинець, може загнати її назад до її лігва, страшного звіра, що вирвався на волю... Але — цей звір був —... його величність російський народ...

Це прекрасна ілюстрація тодішніх настроїв лідерів Думи, що устами Родзянка писали цареві телеграми, що починались словами: „Молю бога о спасенні династии...“

А Таврійський уже за кілька годин був у полоні революційного народу, але він не був центром руху. Центр був інший. Чи правильніше, центру тоді ще не було. В лютому на вулицю вийшла стихія. Вона шукала центру, що її організував би. Чи міг бути Таврійський за такий центр. Ні, не міг. Бо там сиділи Шульгіни, що мріяли:

Ніколай I повісив п'ятьох декабристів, але коли Ніколай II розстріляє 50 тисяч „февралістів“, то це буде задешево куплено врятування Росії.

Проте, для того, щоб подолати „февралістів“ ні полків, ні полковників не знайшлося. Хвиля революції перелилась через Таврійський і покотилась далі, все більше й більше наростаючи. Своєї найвищої амплітуди вона досягла в дні Жовтня.

Центр перемістився до Смольного.

Смольний скоро обернувся на штаб наростаючої пролетарської революції. Він був штабом не тільки революційного Ленінграду, він був штабом усієї Росії. Це звідци мудрий вождь стежив за розвитком подій, давав гасла й сигнали всій партії і всій робітничій класі. Це він звідци керував готуванням революції і самою революцією.

Смольний! Це слово викликало люту у буржуазії й ентузіазм у робітничих масах!

Смольний! Це слово визначало непримиренність революції і непримиренну боротьбу двох світів!

— Перемога або смерть!— ось що звучало звідци.

Смольний! Та це ж озброєний табір революції! Тут кулети, панцерники, загони матросів, салдати, червоногвардійці, селянські ходоки, делегати з фронту!..

Це ж тут десять років тому ухвалено проголосити владу Рад.

Джон Рід у своїй книзі „Десять днів, що потрясли світом“ так описує цей історичний момент:

Увесь час, не вщухаючи, звучав приглушений гуркіт гармат і делегати перекидалися палючими словами.

Так з вибухами гарматних пострілів, у темряві, серед зненависти й жаху, серед безумної сміливості народжувалась нова Росія.

Десять років минуло з того часу. Ви бачите широке подвір'я; у ньому спокійно й тихо. Тихо й на вулиці. Немає суєти у величезних коридорах. Не видно озброєних людей.

А що було десять років тому. Вам хочеться на мить закрити очі, щоб уявити собі, чим був Смольний тоді, в пам'ятні і прекрасні дні Жовтня.

Ось одна рисочка, що її подає той же Джон Рід.

Усі чекали, що скаже Ленін. Ленін виступив. Буря оплесків сколихнула залю. Коли оплески, що тривали кілька хвилин, стихли, він просто сказав:

— Ми тепер беремося до будівництва соціалістичного порядку.

— І фразу цю знову вітав нелюдський галас.

Смольний був мозком революції. Це був основний її нерв. Звідци сипались „іскри повстань“. Звідци розсилались телеграми:— „Всім! Всім! Всім!“— що сповіщали світ про те, що люду вступило в нову добу своєї історії.

І після кожної такої телеграми стояло коротке:

— Смольний!..

Тут були ухвалені перші й основні декрети нової влади:

— про мир,

— про землю,

— декларація прав трудящих!

На них стояв підпис:

— Смольний!..

Історії було завгодно, щоб з Смольним були зв'язані на віки вічні часи героїчного періоду боротьби пролетаріату за свою владу.

Центр усесвітніх подій пересунувся сюди. Таврійський не тільки відійшов у тінь, про нього забули. Він був надумав про себе нагадати, коли в ньому зібралась „учреділлка“. Але не родивши нічого, вона безславно померла, будучи розігнана матросами.

Минуло десять років... Влада, що їй давали щонайбільше два тижні життя, існує ось уже десять років.

І ось тепер там, де колись буржуазія, попи та поміщики вершили долю мільйонів людей, зібралась ювілейна сесія Союзного ЦВК.

Старий палац катерининського вельможі став ще раз ареною історичних подій.

Маніфест, виголошений з його трибуни, показує всьому світові, що революція живе. Соціалістична держава міцніє. Що найтяжчі роки за плечима. Що ми йдемо неухильно до соціалізму. Що на нас звернуті очі всіх пригноблених та визискуваних.

Над палацем має червоний прапор. Він говорить, що тепер нові хазяї — робітники та селяни.

У тому, що сесія саме відбулася тут, у Ленінграді, є великий символ, бо в його стінах створився перший робітничо-селянський уряд, бо тут, на його широких проспектах, кипіли жовтневі бої — за Новий світ, за Світову комуну!

Робітничий Ленінград

Проти „Моста Равенства“, на майдані, що носить назву „Пам'ять жертвам революції“, стоїть пам'ятник.

Це гранітний чотирикутник, з проходами на всі чотири сторони світу. Над ним червоні з жалобою прапори. Бліде ранкове північне сонце золотить дерева. Свіжий вітер з Неви полоще прапори. На широкому майдані кілька самотніх постатей людей.

Вас охоплює настрій спокою й задуми. Це місце священне, як священна „Стіна Комунарів“ у Парижі на цвинтарі Пер-Ляшез. Сюди з укліном і пошаною приходять кожний, хто хоче вклонитись пам'яті й прахові героїв, що поклали голови свої за братів своїх, бажаючи їх визволити з залізного ярма, що в ньому вони ходили, — за революцію, за краще життя. Віддали свою кров і своє палке бажання жити для кращого життя мільйонів.

На пам'ятникові напис. Він говорить:

1917 - 1918
вписали в аннали
России
ВЕЛИКУЮ СЛАВУ.
Скорбные светлые годы.
ПОСЕВ ВАШ
жатвой созреет
для всех населяющих
землю.

По воле тиранов
друг друга терзали
народы.
ТЫ ВСТАЛ, ТРУДОВОЙ
ПЕТЕРБУРГ
и первый начал войну
ВСЕХ УГНЕТЕННЫХ
против всех угнетателей,
чтоб тем убить
самое семя войны.

Против богатства,
власти и знанья
для горсти
ВЫ ВОЙНУ ПОВЕЛИ
И С ЧЕСТИЮ ПАЛИ
за то,
чтоб богатство,
власть и познанье
СТАЛИ БЫ
ЖРЕБИЕМ ОБЩИМ.

К сонму великих,
ушедших от жизни,
во имя жизни расцвета
ГЕРОЕВ ВОССТАНИЙ
разных времен:
к толпам якобинцев,
борцов 48 года,
к толпам коммунаров —
ныне примкнули
сыны Петербурга.

НЕ ЖЕРТВЫ — ГЕРОИ
лежат под этой могилой.
НЕ ГОРЕ, А ЗАВИСТЬ
рождает судьба ваша
в сердцах
всех благодарных
потомков.
В красные страшные дни
славно вы жили
и умирали прекрасно.

Со дна угнетения,
нужды и невежества
поднялся
ТЫ, ПРОЛЕТАРИЙ,
себе добывая
свободу и счастье.
Все человечество
ты осчастливишь
и вырвешь
из рабства.

БЕССМЕРТЕН,
павший за великое дело,
в народе жив
ВЕЧНО,
кто для народа
жизнь положил,
трудился, боролся
и умер
за общее дело.

Не зная имен
всех героев борьбы
ЗА СВОБОДУ,
кто кровь свою отдал,
род человеческий
чтит безименных.
ВСЕМ ИМ В ПАМЯТЬ
и честь
этот камень
на долгие годы
поставлен.

Жертви, принесені робітничим Ленінградом для революції, такі великі, що їх тяжко зважити. Ленінград не тільки поклав початок Великій революції, він довго рухав її, він приймав на себе найтяжчі удари контрреволюції.

Скільки разів вороги зухвало заявляли, що вони залізною рукою здушуть непокірливе місто, але кожного разу білий натиск розбивався об його мури, об його мужність. При кожній такій спробі велике місто ставало крицевою лавою, гудки заводів скликали робітничі батальйони, що йшли вмирати на підступах міста-велетня.

Але ні разу ворожа нога не ступила на його вулиці і місто лишилось у руках робітничих, і червоний прапор ні разу не схилився з того моменту, як його піднято.

Ті роки минули. Немає бiльше збройної боротьби. Не перекопані вулиці, не обплутані колючим дротом. Не носяться широкими проспектами панцерники. Не видно нужди, голоду, холоду. Не чути гуркоту гармат.

Ленінград споконвіку був одним із найбільших пролетарських центрів Союзу, а пролетарі Ленінграду це перші серед найкращих пролетарських когорт.

Ленінград воює й тепер. Правда, форми війни змінилися. Війну тепер провадять іншими засобами й на інших фронтах. Але вона так само напружена й відповідална, як і 1917-18-19 років.

Ленінградському пролетареві тепер не приходиться чекати, що тривожний гудок щохвилини може покликати його на барикади й до зброї. Але в напруженому гуркоті машин, серед вогню, іскор, пари, грюкоту парових молотів, в усій метушні велетнів-заводів він доводить, що ми можемо і вміємо будувати свою державу і без капіталістів.

Путіловський, Обуховський і низка інших заводів ввесь час напружено працюють. Трактори, величезні турбіни, морські судна, електричні лампочки та арматура, плуги, машини, верстати, криця,— ось над чим працює Ленінград тепер.

Його продукція розходиться по найдалших кутках Радянського Союзу. Відгомін цієї роботи ми відчуваємо всі. На фронті економічному, на фронті мирної праці робітничий Ленінград так само веде перед, як вів його за громадянської війни. А навколо нього скоро виростуть нові промислові гіганти і гіганти енергії. Ленінград має Волховстан. За кілька років він матиме „Сясьбуд“, „Кондорбуд“, „Свірбуд“. Усе це дасть нову силу й потужність північній пролетарській столиці.

Центр Ленінграду — колишні царські, аристократичні та буржуазні квартали—завмирають. У них тихо. Вони обертаються на музеї, на історичні згадки.

А справжній клекіт життя пересувається на робітничі околиці. Тут будується новий Ленінград. Новими проспектами витяглися будинки, що їх збудував пролетаріят для себе. Ці будинки обростають заводами. Колишні вогкі нездорові будиночки і будинки-колодязі, де примушений був пролетар жити в бруді, в нездорових кватирах, уступають місце будинкам-комунам.

Навколо них сквери. Між ними нові палаци культури, школи, клуби, театри. Ленінградський пролетар тягнеться до знання, до культури. Він хоче бути свідомим будівничим соціалістичної держави і він ним є!

І коли ви хочете пізнати цей новий Ленінград і цього нового пролетаря, то вам треба йти сюди, на робітничі околиці, побачити його „будні“, але ці будні то є радість творчості молодого кляси.

Ленінградський робітник не красномовний, він трохи похмурий, як похмура ленінградське небо, як похмура північна природа.

Але вихований довголітньою боротьбою проти царату й капіталістів, ленінградський пролетаріят упертий і він не пасує перед раз поставленою метою. У ньому все єдність, воля його залізна і вона переборює всі труднощі.

Мені довелось бачити ленінградський пролетаріят на вулиці, коли він 17 жовтня маніфестував на честь Союзного ЦВК.

Такої величної картини мені рідко доводилось бачити. Широкий проспект „25 Жовтня“ ввесь залитий вогнями. Тисячі людей, сотні трамваїв. Раптом усе зупиняється, завмирає, — на вулиці показуються перші робітничі колони.

Вони наближаються, як шум моря. І от вони заповнили. Гримлять оркестри, звучать пісні, чути топіт тисяч ніг, перегуки, сміх, слова; майорять прапори, плякати, гасла; горять смолоскипи.. Море звуків, фарб, вогнів!

Годину, другу, третю проходять робітники. В робочих блузах, у халатах, прямо від варстатів вийшли ці тисячі. Густими чорними колонами йдуть до Таврійського, де вислуховують короткі вітання.

Оваціями зустрічають проводирів своїх. Плещеться це людське море і радість переможця світиться в очах цих тисяч.

— Хай живе!..

— ...Живе!

— ...Живе революція!

А колони все йдуть і йдуть. І звучить музика, переливається спів, розлягається сміх, вигупують і викаблучують просто на вулиці „трепака“ кілька робітників і робітниць. Їм плещуть з тротуарів і вагонів трамваю.

Ленінград сміявся. Сміявся від повноти життя. Сміявся від сили, що була в ньому.

Усе злилось у прекрасну гармонійну картину. Із тисяч облич, сотень фарб і різноманітних звуків виростало одно обличчя — обличчя великого міста, міста повстань.

Завмирили поволі оркестри. Юрби розходились по своїх околицях. Над містом чисте небо з тремливими зорями. Віє вітер. Лягає ніч.

А на душі легко й прекрасно.

Бо хто бачив це прекрасне місто, хто хоч на хвилину поринав у це пролетарське море, у того в душі міцніла надія і бадьорість.

Із цим почуттям уносив мене поїзд назад. Я довго стояв біля вікна, аж поки у нічній імлі не згасли останні вогні міста...

Ленінград,
жовтень 1927 р.

З М І С Т

	стор.
Над Россю	5
Боротьба за кооператив	15
Переміна	24
Наш Марсель	43
Спека	49
Із землі Древянської	62
З Кримського берега	80
Місто повстань	91

